

**ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ
ХУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSc35/30.12.2019.Isl/Tar/F.57.01 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ**

САМАРҚАНД ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

МУҲАММАДИЕВ ОТАБЕК БОЗОРОВИЧ

**ХИ-ХИ АСРЛАРДА МОВАРОУННАҲР МОТУРИДИЯ
КАЛОМ МАКТАБИ РИВОЖИДА АЛОУДДИН УСМАНДИЙНИНГ
ЎРНИ (“ЛУБОБ АЛ-КАЛОМ” АСАРИ МИСОЛИДА)**

24.00.01 – Ислон тарихи ва манбашунослиги

**ТАРИХ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD) ДИССЕРТАЦИЯСИ
АВТОРЕФЕРАТИ**

Самарқанд – 2021

**Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати
мундарижаси**

**Contents of Dissertation Abstract of the Doctor of Philosophy (PhD) on
Historical Sciences**

**Оглавление автореферата диссертации доктора философии (PhD) по
историческим наукам**

Муҳаммадиев Отабек Бозорович

XI-XII асрларда Мовароуннаҳр матуридия калом мактаби ривожда
Алоуддин Усмандийнинг ўрни (“Лубоб ал-калом” асари мисолида)3

Mukhammadiev Otabek Bozorovich

The role of Alauddin Usmandi in the development of the Maturidite theological
school of Mawarannahr in the XI-XII centuries (On the example of the work
“Lubab al-kalam”).....21

Муҳаммадиев Отабек Бозорович

Роль Алауддина Усманди в развитии матуридитской теологической школы
Мавераннахра в XI-XII вв. (На примере произведения “Лубаб ал-калам”)
.....37

Эълон қилинган ишлар рўйхати

List of published works
Список опубликованных работ.....42

**ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ
ХУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSc35/30.12.2019.Isl/Tar/F.57.01 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ**

САМАРҚАНД ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

МУҲАММАДИЕВ ОТАБЕК БОЗОРОВИЧ

**ХИ-ХП АСРЛАРДА МОВАРОУННАҲР МОТУРИДИЯ
КАЛОМ МАКТАБИ РИВОЖИДА АЛОУДДИН УСМАНДИЙНИНГ
ЎРНИ (“ЛУБОБ АЛ-КАЛОМ” АСАРИ МИСОЛИДА)**

24.00.01 – Ислом тарихи ва манбашунослиги

**ТАРИХ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD) ДИССЕРТАЦИЯСИ
АВТОРЕФЕРАТИ**

Самарқанд – 2021

Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси мавзуси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссиясида В2020.3.PhD/Is144 рақам билан рўйхатга олинган.

Диссертация Самарқанд давлат университетидида бажарилган.

Диссертация автореферати уч тилда (ўзбек, инглиз, рус (резюме)) Илмий кенгаш веб-саҳифаси (www.iiu.uz) ҳамда «ZiyoNet» ахборот-таълим портали (www.ziyounet.uz) манзилларига жойлаштирилган.

Илмий раҳбар:

Зиёдов Шовосил Юнусович
тарих фанлари номзоди, доцент

Расмий оппонентлар:

Бекмирзаев Илҳомжон Исроилжонович
тарих фанлари доктори (DSc), доцент

Лутфиллаев Ҳамидулло Муродиллаевич
тарих фанлари номзоди, доцент

Етакчи ташкилот:

**Тошкент давлат шарқшунослик
университети**

Диссертацияси ҳимояси Ўзбекистон халқаро ислом академияси ҳузуридаги DSc 35/30.12.2019.Is1/Tar/F.57.01 рақамли Илмий кенгашнинг 2021 йил “_____” _____ соат _____ даги мажлисида бўлиб ўтади. (Манзил: 100011, Тошкент шаҳри, А.Қодирий кўчаси, 11-уй, Тел: (99871) 2440056, Факс: (99871) 2440065, E-mail: info@iiu.uz).

Диссертация билан Ўзбекистон халқаро ислом академияси Ахборот-ресурс марказида танишиш мумкин. (____ рақами билан рўйхатга олинган). (Манзил: 100011, Тошкент шаҳри, А.Қодирий кўчаси, 11-уй, Тел: (99871) 2440091).

Диссертация автореферати 2021 йил “_____” _____ кунни тарқатилди. (2021 йил “_____” _____ даги _____ рақамли реестр баённомаси).

Д.Р.Махсудов

Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш раиси, тарих фанлари доктори (DSc), доцент

С.А.Рустамий

Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш котиби, филология фанлари доктори (DSc), доцент

З.М.Исломов

Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш қошидаги илмий семинар раиси, филология фанлари доктори, профессор

КИРИШ (фалсафа доктори (PhD) диссертацияси аннотацияси)

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Жаҳоннинг ҳозирги глобаллашув шароитларида мотуридия таълимоти дунёнинг катта қисмига тарқалган бўлиб, олимлар томонидан Абу Мансур Мотуридий ва у асос солган таълимотга қизиқиш тобора ортиб бормоқда. Чунки Имом Мотуридий ва унинг издошлари – Абул Муин Насафий ва Алоуддин Усмандий сингари алломаларнинг асарларини таржима қилиш, шарҳларини яратиш бугунги мураккаб вазиятда юзага келаётган мафкуравий хуружларга қарши маънавий иммунитет бўлиб хизмат қилади. Зеро, “Мотуридия таълимоти илм эгаллаш жараёнида бағрикенглик ғояси асосида инсон ақл-заковатининг ўрни ва аҳамиятига юксак эътибор қаратади. Бу ўз навбатида ушбу таълимотнинг кенг оммалашувида муҳим ўрин тутган. Бундай ғояларга бугунги кунда ҳам инсоният катта эҳтиёж сезмоқда”¹, дея мазкур масалага алоҳида урғу берилгани мотуридия таълимотини кенг афкор оммага, жумладан, халқаро жамоатчиликка етказиш бугунги ҳаётимизда ҳам бу таълимотнинг нақадар долзарб эканлигини кўрсатмоқда.

Ислом оламида мотуридия калом мактаби таълимоти ва унинг шаклланиш босқичлари чуқур ўрганилиб, таҳлил қилиб келинмоқда. Бундай тадқиқотлар кўплаб мамлакатларнинг йирик илмий марказларида тизимли йўлга қўйилган. Айни пайтда калом илми (علم الكلام)нинг келиб чиқиши, моҳияти, унинг ривожланиш босқичлари, терминлари, оят ва ҳадислардаги баёни, тавҳид (التوحيد), усул ад-дин (أصول الدين) каби номлари, илоҳиёт, ғайбиёт, кавниёт сингари қисмлари машҳур алломалар ижодига суянган ҳолда ўрганилмоқда. Шундан келиб чиқиб, ислом уламолари ва Мовароуннаҳрдан етишиб чиққан Абу Мансур Мотуридий, Абул Муин Насафий ва Алоуддин Усмандий каби калом олимлари меросини ҳар томонлама чуқур тадқиқ қилиш ислом тарихи ва манбашунослигига оид муҳим илмий изланишлардан бири бўлиб қолмоқда.

Ўзбекистонда Имом Мотуридий ва унинг издошлари илмий-маърифий меросини ўрганишга сўнгги йилларда катта аҳамият берилмоқда. Олиб борилаётган ислоҳотлар самараси ўлароқ Имом Мотуридий халқаро илмий-тадқиқот маркази ва Самарқандда калом илми мактаби фаолияти йўлга қўйилди. Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази томонидан мотуридия калом мактаби тарихи ва ақидавий қарашларини ўзида акс эттирган бир қатор йирик тадқиқотлар чоп этилди. Бу борада мотуридия таълимотининг ёрқин намояндаларидан бири бўлган Алоуддин Усмандийнинг “ليكون هداية للمبتدء في تصحيح الاعتقاد”, яъни “эътиқодни тузатишни бошловчи кишилар учун ҳидоят манбаи” бўлсин деган мақсадда ёзган “Лубоб ал-калом” (Калом илмининг жавҳари)² асари юртимизда фаолият кўрсатган ақидавий мактаблар таълимотлари илдизларини ўрганишда энг муҳим

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Ислом Ҳамкорлик Ташкилотига аъзо мамлакатлар Ташқи ишлар вазирлари кенгашининг очилиш маросимидаги нутқи // Халқ сўзи, 2016 йил, 19 октябрь.

² Бундан кейинги ўринларда “Лубоб ал-калом” деб келтирилади.

манбалардан бири бўлиб хизмат қилади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 16 апрелдаги ПФ-5416-сон “Диний-маърифий соҳа фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги, 2020 йил 2 мартдаги ПФ-5953-сон “2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясини “Илм, маърифат ва рақамли иқтисодиётни ривожлантириш йили”да амалга оширишга оид давлат дастури тўғрисида”ги фармонлари, 2017 йил 27 мартдаги ПҚ-2855-сон “Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот марказини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги, 2017 йил 23 июндаги ПҚ-3080-сон “Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Ўзбекистондаги ислом цивилизацияси марказини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги, 2020 йил 11 августдаги ПҚ-4802-сонли “Имом Мотуридий халқаро илмий-тадқиқот марказини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарорларида белгиланган вазифаларни амалга оширишга ушбу диссертация иши муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялар ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги. Диссертация республика фан ва технологиялар ривожланишининг “I. Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, ҳуқуқий, иқтисодий, маданий, маънавий-маърифий ривожлантиришда инновацион ғоялар тизимини шакллантириш ва уларни амалга ошириш йўллари” номли устувор йўналишига мувофиқ амалга оширилган.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Алоуддин Усмандий ҳанафий-мотуридий мазҳабининг етук олими бўлгани боис унинг барча асарлари мазкур мазҳаб қонун-қоидалари ва ақидавий қарашларига бағишланган. Жумладан, “Лубоб ал-калом” асарида ҳам мотивида таълимотига оид ақидавий қарашлар ва ғоялар ўз аксини топган. Шу боис Алоуддин Усмандийнинг ушбу асари доим олимлар ва мутахассислар диққат марказида бўлган.

Аллома ҳаёти ва илмий меросини ёритувчи тадқиқотларни қуйидаги 3 гуруҳга ажратиш мумкин:

биринчи гуруҳ тадқиқотчилар Шарқ мусулмон мамлакатларида аллома ҳаёти ва илмий меросини ўрганиш борасида изланишлар олиб борган олимлар, жумладан, туркиялик тадқиқотчи проф., доктор Муҳаммад Саид Узерварли – “Лубоб ал-калом”нинг Истанбулдаги Сулаймония кутубхонасининг Қора Чалабийзода (347) ва Шаҳид Али Пошо (1704) бўлимларида сақланаётган икки қўлёзма нусхасини таҳқиқ қилиб, Алоуддин Усмандий ҳақидаги маълумотларни келтирган. Бундан ташқари, турк олимлари проф. докторлар Рамазон Шешен, Метин Юрдагур, Жағфер Карадаш, Давуд Илташ, Мурод Каан Кивилжим ҳамда тожикистонлик олим Қ.Идрисов³ ўз

³ Alaeddin el-Üsmendi. Lübabü'l-kelam. M. Sait Özerverli таҳқиқи. – Истанбул: ISAM yayinlari, 2005; Türkiye dıyanet Vakfı yayinlari, 2019; Ramazan Şeşen. Mukhtarat min al-Makhtutal al-Arabiyyat al-Nadira fi Maktabat Türkiye. Ж.2. – Istanbul: IRCICA, 1997. –Б. 228; Metin Yurdagur. Maveraunnahirden Osmanli cografiyasina unlu türk kelamciları. – Istanbul: Marmara universitesi İlahiyat Fakultesi Vakfı yayinlari, 2017. –Б. 86; Metin Yurdagur.

монографияларида аллома ҳаёти ва илмий мероси ҳақида қисқа маълумотлар келтириб ўтган. Ушбу гуруҳга алломанинг “Базл ан-назари фи ал-усул” (“Усулул фикҳга чуқур назар”), “Тариқат ал-хилоф фи ал-фикҳ” (“Фикҳ илмида ихтилоф йўллари”) ва “Мухталаф ар-ривоя” (“Ривоятларнинг турлилиги”) каби бошқа асарлари асосида тадқиқот олиб борган Муҳаммад Закий Абдулбарр, Шайх Али Муҳаммад Муъавваз, Шайх Одил Аҳмад Абдулмавжуд, Шайх Аҳмад Фарид Мазидий ва Доктор Навзат Содик Сулаймон⁴ каби араб тадқиқотчилари ҳам киради;

иккинчи гуруҳ тадқиқотчилари сифатида мовароуннаҳрлик фақиҳлар томонидан тасниф этилган асарлар ва фикҳ илми борасида изланишлар олиб борган Ғарб олимларидан немис олими Карл Броккельманни⁵ келтириш мумкин;

учинчи гуруҳ – Ўзбекистон олимлари томонидан алломанинг ҳаёти ва илмий мероси бўйича алоҳида тадқиқот амалга оширилмаган бўлса-да, Алоуддин Усмандий ҳақидаги баъзи маълумотлар У.Уватов, С.Оқилов ва М.Атаев⁶ томонидан ёзилган монография ва диссертацияларда қисқа библиографик кўринишда берилган. Ўзбекистонда Алоуддин Усмандий ва унинг илмий мероси борасида батафсил таҳлилга эга тадқиқот ишлари олиб борилмаган. Айниқса, алломанинг шоҳ асари бўлмиш “Лубоб ал-калом” асари ўзбек китобхонлари ва тадқиқотчиларига ҳозирга қадар номаълумлигича қолмоқда. Бу эса мавзунинг долзарблигини кенгроқ намоён этади.

Тадқиқотнинг диссертация бажарилган олий таълим муассасасининг илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Диссертация Самарқанд давлат университети илмий-тадқиқот ишлари режасининг АТД-1, “Ўзбекистон ҳудудида давлатчилик тарихи: муносабатлар ва қарашлар (2016-2020)” мавзусидаги тадқиқот доирасида бажарилган.

Тадқиқотнинг мақсади Усмандийнинг XI-XII асрларда Мовароуннаҳр мотуридия калом мактаби ривожидан тутган ўрнини очиқ беришдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари қуйидагилардан иборат:

XI-XII асрлардаги Мовароуннаҳр ижтимоий-маънавий ва илмий муҳитини баён этиш;

манбалар асосида Алоуддин Усмандийнинг ҳаёти ва илмий фаолиятига

Kelam tarihi. – Istanbul: Marmara universitesi İlahiyat Fakultesi Vakfi yayınlari, 2017. –Б. 329; Çağfer Karadaş. Ana hatlariyla Kelam tarihi. – Istanbul: Ensar Neşriyat, 2017. –Б. 224; Davut İltaş. Üsmendi. İslam Ansiklopedisi. Ж. 42. – Istanbul: Türkiye Diyanet Vakfi, 2012. –Б. 388-389; Murat Kaan Kivılcım. Lübabü'l-kelam Maturıdı kelamının özü. – Istanbul: Endulus, 2017; Наджм ад-Дин ан-Насафи. Ал-Акаид ан-Насафиййа. (Перевод с арабского и ком. К.Х. Идрисова). – Москва: ООО “САДРА”, 2016. [Islamica & Orientalistica] –Б. 42.

⁴ Ало ал-олам Муҳаммад ибн Абдулҳамид Усмандий Самарқандий Ҳанафий. Базл ан-назари фи усул ал-фикҳ. Шайх Аҳмад Фарид Мазидий таҳқиқи. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмийя, 2015; Алоуддин Муҳаммад ибн Абдулҳамид Абулфатҳ Усмандий Самарқандий. Тариқат ал-хилоф байн ал-аслоф. Шайх Али Муҳаммад Муъавваз ва Шайх Одил Аҳмад Абдулмавжуд таҳқиқи. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмийя, 1992; Муҳаммад ибн Абдулҳамид Усмандий. Тариқат ал-хилоф фил-фикҳ байн ал-аиммат ал-аслаф. Муҳаммад Закий Абдулбарр таҳқиқи ва тадқиқи. – Қоҳира: Дор ат-турос, 2-нашр, 2007.

⁵ Brockelmann С. GAL (Geschichte der arabischen Littérature). Vol. 1. – Leiden-Boston, 1902. –Б. 642.

⁶ Оқилов С. Абу Мансур ал-Мотуридий илмий мероси ва мотуридия таълимоти. – Тошкент: Hilol-Nashr, 2020; Оқилов С. Мовароуннаҳрда мотуридия таълимотининг шаклланиш тарихи. – Тошкент: Movarounnahr, 2012; Атаев М.Р. Маждуддин ал-Уструшанийнинг Мовароуннаҳр фикҳ илми тарихида тутган ўрни: тарих фан. номз... дис. – Тошкент: ТИУ, 2011; Атаев М. Жиззах алломалари. – Тошкент: Adib, 2014.

оид маълумотларга ойдинлик киритиш;

“Лубоб ал-калом” асарининг Ўзбекистон ва жаҳон кутубхоналарида сақланаётган қўлёзмаларини аниқлаш;

асарнинг таркибий тузилишини очиб бериш;

Алоуддин Усмандий илмий меросида ҳанафийлик-мотуридийлик таълимоти асослари талқинини ёритиш;

олимнинг илм ҳақидаги қарашларини кўрсатиб бериш;

“Лубоб ал-калом”даги нақлий ва ақлий мисоллар асосида аҳли сунна вал жамоанинг диний-мафкуравий хуружларга қарши далилларини асослаш;

суннийлик ақидасини тарғиб этишда “Лубоб ал-калом” асарининг аҳамиятини кўрсатиб бериш;

“Лубоб ал-калом” асаридаги бугунги кунда долзарб бўлган диний-ижтимоий соҳага оид масалаларга олимнинг ёндашув услуби ва мафкуравий иммунитетни мустаҳкамлашга хизмат қилувчи маълумотларга таяниб, таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқиш.

Тадқиқотнинг объекти сифатида Алоуддин Усмандийнинг “Лубоб ал-калом” асари олинди.

Тадқиқотнинг предмети Алоуддин Усмандийнинг “Лубоб ал-калом” асарида баён этилган ақидавий қарашлар ва ғоялардан иборат.

Тадқиқотнинг усуллари. Тадқиқот мавзусини ёритишда илмий тавсифлаш, тарихийлик, мантикийлик, анализ, синтез ва қиёсий таҳлил каби тадқиқот усулларида фойдаланилган.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

Алоуддин Усмандий XII асрдаги ақидага оид асарларга Имом Мотуридий томонидан қўлланилган раддия ва баён этиш усулини *طريقة البناء* “Тарикат ал-бино” (масаланинг негизини аниқлаб, мавзу моҳиятини очиб бериш) ва *طريقة الإبتداء* “Тарикат ал-ибтидо” (мавзу тафсилотларига кириб, уни асослаб бериш) тарзда номлаб, янги шаклда татбиқ этгани очиб берилган;

Алоуддин Усмандий ўз замонасидаги “Ақоиди Насафий” ва “Ҳидоя мин усул ал-эътиқод ва илм ал-калом” каби асарлардан фарқли равишда “Лубоб ал-калом”да 165 та оят, 5 та оятга ишора ва 22 та ҳадис, 13 нафар саҳоба ва тобийлар сўзлари, Ахтал, Абу Зуайб Хувайлиддек машҳур араб шоирларининг шеърларидан фойдаланган ҳолда раддия беришнинг кўп қиррали нақлий услубига асос солгани исботланган;

аллома ўзининг фикҳ (8 та), калом (2 та), тафсир (1 та) ва хилоф илми (3 та)га доир 14 та асаридаги ақидавий қарашларининг моҳиятини умрининг охирида ёзган мажмуа туркумидаги “Лубоб ал-калом”да жамлагани сабабли мазкур китоб муаллифнинг шоҳ асари даражасига кўтарилгани далилланган;

олимнинг ақидага доир 2 та манба ёзишига сабаб дастлабки китоби саналган Нуруддин Собунийнинг “Ҳидоя мин усул ал-эътиқод ва илм ал-калом” асари шарҳида эътиқодий масалалар етарлича очилмай қолгани боис иккинчи китоб – “Лубоб ал-калом”ни мустақил қўлланма сифатида яратгани аниқланган.

Тадқиқотнинг амалий натижаси қуйидагилардан иборат:

Алоуддин Усмандийнинг ҳаёти комплекс равишда ўрганилиб, фикҳ,

тафсир, калом илми, илм ал-хилофга оид жами 14 та асар таълиф этгани ва уларнинг қўлёзма нусхалари Ўзбекистон, Туркия, Германия, Миср, Саудия Арабистони ҳамда Ҳиндистон кутубхоналарида сақланаётгани аниқланган;

“Лубоб ал-калом” XI-XII асрларда юзага келган диний-ижтимоий масалаларга ислом манбалари билан бир қаторда, ўша давр ижтимоий муҳитини ҳисобга олган ҳолда, мотуридия ақидасига асосланган билимлар асосида энг муносиб ечимлар топишга бағишлаб ёзилган асар эканлиги далилланган;

Усмандий асарнинг йигирма икки ўринда ҳадиси шариф, ўн уч ўринда саҳоба ва тобийларнинг сўзларини далил сифатида келтирган. Шунингдек, ўзининг лексик қарашларини исботлаш учун тўрт ўринда Ахтал, Абу Зуайб Хувайлид ибн Холид каби машҳур араб шоирлари шеърларидан иқтибослар келтиргани аниқланган;

XI-XII асрларда кўзга кўринган калом ва фикҳ илми намояндалари бўлган Сирожиддин Али ибн Усмон ибн Муҳаммад Ўший, Абу Музаффар Самъоний, Жамолулислом Асъад Каробисий, Шайхулислом Низомуддин Умар ибн Шайхулислом Бурҳониддин Марғинонийга Алоуддин Усмандий устозлик қилганини кўрсатиб бериш орқали унинг ўша даврдаги етук аллома бўлгани аниқланган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги. Тадқиқотда “Лубоб ал-калом” асарининг Туркиянинг Сулаймония кутубхонаси қўлёзмалар бўлими Қора Чалабийзода фондида №347 ҳамда Шаҳид Али Пошо фондида №1704 инвентар рақамлари остида сақланаётган нусхалар билан қиёслаган ҳолда амалга оширилгани, диссертация мавзуси бўйича эълон қилинган ишлар, жумладан, ОАК томонидан диссертацияларнинг асосий илмий натижаларини эълон қилиш учун тавсия этилган маҳаллий ва хорижий илмий нашрларда чоп этилган мақолалар, халқаро ва маҳаллий илмий ва илмий-амалий конференцияларда кенг муҳокама қилинган маърузалар ҳамда тадқиқот натижаларидан келиб чиққан таклиф ва тавсияларнинг амалиётга жорий этилганлиги, олинган натижаларнинг ваколатли ташкилотлар томонидан тасдиқланганлиги билан белгиланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқотнинг илмий аҳамияти ундаги таҳлилий мулоҳазалар, назарий хулоса ва таклифлардан калом илми ва тарихига оид масалаларни ўрганишга оид илмий изланишлар, ақидавий ихтилофларнинг ечимлари каби масалаларга бағишланган истиқболли илмий тадқиқотлар илмий-назарий манба бўлиб хизмат қилиши билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти олий ўқув юртларида диншунослик, исломшунослик, ислом тарихи, манбашунослик, бундан ташқари, олий ва ўрта махсус диний билим юртларида ўқитиладиган “Ақоид илми”, “Калом илми тарихи” каби фанлар мазмунини янги назарий ишланмалар билан бойитиш, дарслик ва ўқув қўлланмаларни такомиллаштириш, соҳага оид факультатив дарслар, семинар машғулотлари ва “Калом илмига оид манбалар”, “Мовароуннаҳрда ёзилган ақидавий асарлар” каби махсус курсларни ишлаб чиқишда фойдаланиш мумкинлиги

билан белгиланади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. Алоуддин Усмандий қаламига мансуб “Лубоб ал-калом” асарининг XI-XII асрларда Мовароуннаҳр мотуридия калом мактаби ривождаги аҳамиятини тадқиқ этиш бўйича олинган натижалар асосида:

Алоуддин Усмандий XII асрдаги ақидага оид асарларга Имом Мотуридий томонидан қўлланилган раддия ва баён этиш усулини *طريقة البناء* “Тарикат ал-бино” (масаланинг негизини аниқлаб, мавзу моҳиятини очиб бериш) ва *طريقة الإبتداء* “Тарикат ал-ибтидо” (мавзу тафсилотларига кириб, уни асослаб бериш) тарзда номлаб, янги шаклда татбиқ этгани очиб берилгани ҳақидаги илмий хулосалар Ўзбекистон халқаро ислом академияси ҳузуридаги Малака ошириш маркази ва унинг минтақавий филиалларида имом-хатиблар ва отинойилар учун буюртма асосида тайёрланган “Мовароуннаҳрда мотуридия калом илми мактаби” китоби мазмунига сингдирилган (Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Дин ишлари бўйича қўмитанинг 2021 йил 12 октябрдаги 02-03/6214-сон маълумотномаси). Натижада имом-хатиб ва отинойиларда ислом дини ниқоби остида фаолият кўрсатувчи бузғунчи экстремистик оқимлар ҳамда сохта тарикатчиларнинг соф ислом ақидасидан йироқ эканлиги ҳақида янада кенгроқ билимга эга бўлишига хизмат қилган;

Алоуддин Усмандий ўз замонасидаги “Ақоиди Насафий” ва “Ҳидоя мин усул ал-эътиқод ва илм ал-калом” каби асарлардан фарқли равишда “Лубоб ал-калом”да 165 та оят, 5 та оятга ишора ва 22 та ҳадис, 13 нафар саҳоба ва тобийлар сўзлари, Ахтал, Абу Зуайб Хувайлиддек машҳур араб шоирларининг шеърларидан фойдаланган ҳолда раддия беришнинг кўп қиррали нақлий услубига асос солгани ҳақидаги илмий хулосалардан Ўзбекистон халқаро ислом академияси ҳузуридаги малака ошириш тингловчилар учун ўқув режалар тайёрлашда фойдаланиб, “Ақоид илми тарихи”, “Мотуридийлик ва ашъарийлик таълимоти” ва “Мовароуннаҳр калом илми тарихи” номдаги янги фанлар ўқув режага киритилган (Ўзбекистон мусулмонлари идорасининг 2020 йил 23 декабрдаги 2667-сон маълумотномаси). Натижада тингловчиларда XI-XII асрларда Мовароуннаҳрда ёзилган ақидавий асарлар ва уларнинг моҳияти ҳақида кенг билимлар шаклланиши ва ошишига хизмат қилган;

аллома ўзининг фикҳ (8 та), калом (2 та), тафсир (1 та) ва хилоф илми (3 та)га доир 14 та асаридаги ақидавий қарашларининг моҳиятини умрининг охирида ёзган мажмуа туркумидаги “Лубоб ал-калом”да жамлагани сабабли мазкур китоб муаллифнинг шоҳ асари даражасига кўтарилгани далиллангани тўғрисидаги илмий хулосалар Ўзбекистондаги ислом цивилизацияси маркази таркибидаги кутубхона ва архив, қўлёмалар фондларида Ўзбекистон заминидан етишиб чиққан буюк аллома ва мутафаккирлар, азиз-авлиёлар, улар томонидан асос солинган илмий ва диний мактабларга доир юртимиз ва хорижда сақланаётган қадимий қўлёмалар ва тошбосма нусхалар каталогларини тузиш ва тавсифлаш ҳамда “Самарқанд алломалари” китоби ва “Ўрта аср шарқ алломалари ва мутафаккирлари энциклопедияси”да фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Ўзбекистондаги

ислом цивилизацияси марказининг 2021 йил 8 октябрдаги 527/21-сон маълумотномаси). Натижада илмий асарларда Алоуддин Усмандий ҳақида энциклопедик маълумотлар шаклланишига хизмат қилган;

олимнинг ақидага доир 2 та манба ёзишига сабаб дастлабки китоби саналган Нуруддин Собунийнинг “Ҳидоя мин усул ал-этиқод ва илм ал-калом” асари шарҳида этиқодий масалалар етарлича очилмай қолгани боис иккинчи китоб – “Лубоб ал-калом”ни мустақил қўлланма сифатида яратгани аниқлангани ҳақидаги хулосалардан Ўзбекистон миллий телерадиокомпаниясида тайёрланган ва унинг тизимидаги телеканалларда эфирга узатилган “Зиё” туркумидаги махсус теледастурларда, “O‘zbekiston” телеканалининг “Ўзбекистон – буюк алломалар юрти” ҳамда “O‘zbekiston tarixi” телеканалининг “Тарихий савол” каби тизимли кўрсатувларнинг сценарийларини тузишда фойдаланилган (Ўзбекистон миллий телерадиокомпанияси “Ўзбекистон телерадиоканали” ДУКнинг 2020 йил 28 февралдаги 01-13-474-сон маълумотномаси). Натижада аҳолини маънавий поклик, жамиятда ҳукм сураётган тинч, осойишта ҳаёт учун шукроналик ва огоҳлик руҳида тарбиялашга хизмат қилган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Тадқиқот натижалари 8 та халқаро ва 4 та республика илмий-амалий конференцияда муҳокамадан ўтказилган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилинганлиги. Тадқиқот мавзуси бўйича 26 та илмий иш, жумладан, Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссияси томонидан диссертациялар асосий илмий натижаларини чоп этиш учун тавсия этилган илмий нашрларда 11 та мақола, шундан 2 таси хорижий журналда чоп этилган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертациянинг тузилиши кириш, уч боб, асосий хулосалар, фойдаланилган адабиётлар рўйхати ва иловалардан иборат. Диссертациянинг ҳажми 133 бетни ташкил этади.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Кириш қисмида тадқиқот мавзусининг долзарблиги ва зарурати асосланган ҳамда муаммонинг ўрганилганлик даражаси таҳлил этилган, тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишлари ва диссертация бажарилган олий таълим ёки илмий-тадқиқот муассасасининг илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги кўрсатиб берилган, тадқиқотнинг мақсади, вазифалари, объекти, предмети ва усуллари аниқланган, тадқиқотнинг илмий янгиллиги маълум қилинган, тадқиқот натижаларининг ишончлилиги, илмий ва амалий аҳамияти кўрсатиб берилган, тадқиқотнинг амалий натижалари, амалда жорий қилиниши, апробацияси, эълон қилиниши ҳамда диссертациянинг тузилиши ва ҳажми тўғрисида маълумотлар келтирилган.

Диссертациянинг **“Мовароуннаҳрда мотуридия таълимотининг ёйилишини ўрганишнинг илмий-назарий аҳамияти”** деб номланган

биринчи боби уч параграфдан иборат бўлиб, унда мотуридия таълимотининг юзага келиши, тараққиёт босқичлари, Самарқанддаги Дор ал-Жузжония ва Дор ал-Иёдия мактаблари фаолиятлари тарихи тадқиқ этилган.

Бобнинг “*Қорахонийлар давридаги ижтимоий-маънавий муҳит*” деб номланган биринчи параграфда Усмандий яшаган даврда Мовароуннаҳрда қорахонийлар ва салжуқийлар ўртасида тинимсиз бўлиб турган кураш ва зиддиятлар бошқа ҳанафий фақиҳлари каби Алоуддин Усмандийнинг илмий фаолиятига ҳам ўз таъсирини кўрсатгани очиқ берилган. Шунингдек, қорахонийлар Бухорога қадам қўяр эканлар, “биз сомонийларнинг дўсти ва ҳимоячилари сифатида келмоқдамиз”⁷, деб келгани, туркийлар Бухорога кириб келганда хатиблар сомонийлар номидан, “биз сизларга яхши муносабатда бўлганмиз, душман тажовуз қилганда бизга ёрдам беринг”, деб оммага мурожаат қилгани, халқ фақиҳлардан кураш учун фатво сўраганда, улар, “туркийлар гўзал ҳаёт кечиради, дини ва хулқи чиройлидир. Шунинг учун уларга қарши курашиш гуноҳ”, деб курашни ман этганлари ҳақидаги маълумотлар келтирилган. Абул Фазл Байҳақийнинг таъкидлашича, бу воқеадан тўққиз йил аввал Буғрохон сомонийлар хазинасини қўлга киритган эди. Демак, қорахонийларнинг Мовароуннаҳрга кириб келишига маҳаллий фақиҳлар ҳам яқиндан ёрдам берганлар ва уларнинг ҳурматларини қозонишга муваффақ бўлганлар.

Самарқанд ва Мовароуннаҳрнинг Усмандийдан олдинги илмий мавқеи ҳақида сўз кетганда, Бағдод ва Куфа шаҳарларида ҳанафийлик мазҳаби ташкил топганидан сўнг, бу мазҳаб Мовароуннаҳрда, ўша ҳудуднинг маркази айнан Самарқанд шаҳрида ҳам кенг тарқалганини таъкидлаш жоиз. Самарқанднинг турли тарафларидаги ҳанафий уламолар фикҳ ва усул ал-фикҳ илми билан бир қаторда калом илмига ҳам аҳамият қаратганлар. Бу илмнинг мавзуларига алоқадор муҳим ва бебаҳо асарларни тақдим этганлар.

Самарқандда, шунингдек, Мовароуннаҳрнинг Бухоро ва Насаф сингари бошқа илмий марказларида ҳам – калом илми билан боғлиқ ҳаракатлар дарс ҳалқалари, шогирдлар ва устозлар орасидаги мустаҳкам илмий ришталар орқали узоқ йиллар давомида узлуксиз бардавом бўлиб келган.

Х аср охирида Самарқанд қорахонийлар ҳукмронлиги остига ўтди. Шу вақтда у ерда Нажмуддин Умар Насафийнинг “ал-Қанд фи зикри уламои Самарқанд” (Самарқанд олимлари ҳақидаги “қанд”дек китоб) асарида номлари ва сифатлари зикр қилинган кўплаб уламолар мавжуд эди. Мазкур асарнинг бир қисми етиб келган.

Мовароуннаҳрда қорахонийлар ва салжуқийлар ўртасидаги кескин курашлар икки ҳанафий ва шофиъий уламоларининг ҳам ўрталаридаги муросасизликка сабаб бўлган. Ўртадаги бу муросасизликлар нафақат фикҳий масалаларда, балки асосан ақидавий масалаларда ҳам тус олган эди. Ҳанафийлар, жумладан, Алоуддин Усмандий ҳам ўз устозлари орқали куфалик Абу Ҳанифа ва самарқандлик Абу Мансур Мотуридий фикрларини

⁷ Бартольд В.В. Сочинения. – М.: Издательство Восточной литературы, 1963. –Б. 319-320.

қўллаб қувватлаганлар.

Мазкур бобнинг “Алоуддин Усмандийнинг ҳаёти ва илмий мероси” деб номланган иккинчи параграфда Алоуддин Усмандийнинг ҳаёти⁸ ва ижоди⁹ тарихий манбаларда келтирилган маълумотлар асосида комплекс тадқиқ этилган.

Мазкур параграфда Усмандийнинг таваллуди ва вафоти санаси масаласига ҳам ойдинлик киритилган. Жумладан, алломанинг вафоти санаси тўғрисида Броккельман¹⁰нинг эмас, балки Қураший¹¹нинг 488/1095 йилда Самарқанд қишлоқларидан бири Усмандда таваллуд топиб, 552/1157 йилда 62 ёшида вафот этгани ҳақидаги маълумоти ҳақиқатга яқинроқ деган хулосага келинган.

Тадқиқот давомида, тафсир, ҳадис, фикҳ, калом, шунингдек, турли мазҳаблар ўртасидаги ихтилофларни ўрганадиган махсус соҳа ҳисобланган илм ал-хилоф (علم الخلاف) каби соҳаларнинг билимдони бўлган Усмандий ўзидан ўн тўртта асар қолдирган бўлиб, улардан бештаси – “Олабий” номи билан машҳур “ат-Таълиқа фи ал-фикҳ” (“Фикҳ илмида изоҳ”), ал-Амолий фи ат-тафсир¹² (“Тафсир илмида имло қилинган масалалар”), ҳанафий мазҳабига оид “ал-Муътаъаз ва ал-мухталаф”¹³ (Эътирозли ва ихтилофли масалалар), Абул Лайс Наср ибн Муҳаммад Самарқандийнинг ҳанафий фурууъл фикҳи (фикҳ илми тармоқлари)га доир “Уйун ал-масоил” (Асл масалалар) китобига шарҳ, “ал-Фавоид ал-Алоийя” (Алоуддиннинг фойдалари) асарлари етиб келмаган, тўққизтаси – “Ҳаср ал-масоил ва қаср ад-далоил” (“Муайян масалалар ва қисқа далиллар”), “Тариқат ал-хилоф фи ал-фикҳ байн ал-аиммат ал-аслоф” (“Ўтган алломалар ўртасида фикҳ илмидаги ихтилоф йўллари”), “Базл ан-назар фи ал-усул” (“Фикҳ асосларига чуқур назар”), “Мухталаф ар-ривоя”¹⁴ (“Ривоятларнинг турлилиги”), Шайх Нуруддин Абу Бакр Аҳмад ибн Муҳаммад Собуний Ҳанафийнинг “Ҳидоя мин усул ал-эътиқод ва илм ал-калом” асарига шарҳ¹⁵, Насафийнинг илм ал-

⁸ Brockelmann C. GAL (Geschichte der arabischen Litterateur). Vol. 1. – Leiden-Boston, 1902. –P. 642.

⁹ Зириклий Хайруддин. ал-Аълом. Ж. 17. Қоҳира: Ношир номаълум, 1954. Ҳожи Халифа ҳам ибн Шаҳинадан иқтибос олиб келтирган. Ж. 2. –Б. 1187; Насафий Абу Ҳафс Умар. Тилбат ат-галаба фи истилоҳот ал-фикҳийя. Ж. 1. –Б. 4; Қураший. ал-Жавоҳир ал-музийя. – Байрут: Муассасат ар-рисола, 1993. Ж.1. –Б. 143; Ибн Қутлубуғо Зайнуддин Қосим. Тож ат-тарожим фи табақот ал-ҳанафийя. – Бағдод: Аъни, 1962; Ҳожи Халифа. Кашф аз-зунун ан асомиъ ал-кутуб ва ал-фунун. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмийя, 1992. Ж.2. –Б. 1636; Алоуддин Муҳаммад ибн Абдулҳамид Абул Фатҳ ал-Усмандий ас-Самарқандий. Тариқат ал-хилоф байн ал-аслоф. Шайх Али Муҳаммад Муъавваз ва Шайх Одил Аҳмад Абдулмавжуд таҳқиқи. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмийя, 1992. –Б. 31; Шайх ал-Имом ал-Ало ал-олам Муҳаммад ибн Абдулҳамид ал-Усмандий. Др. Муҳаммад Закий Абдулбарр таҳқиқи. – Қоҳира: Мактаба Дор ат-турос, 1992. –Б. 33; Ало ал-олам Муҳаммад ибн Абдулҳамид ал-Усмандий ас-Самарқандий ал-Ҳанафий. Базл ан-назари фи усул ал-фикҳ. Шайх Аҳмад Фарид Мазидий таҳқиқи. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмийя, 2015. –Б. 114.

¹⁰ Brockelmann C. GAL (Geschichte der arabischen Litterateur). Vol. 1. – Leiden-Boston, 1902. –P. 642.

¹¹ Қураший. ал-Жавоҳир ал-музийя. – Байрут: Муассасат ар-рисола, 1993. Т.2. –Б. 74.

¹² Қураший. ал-Жавоҳир ал-музийя. – Байрут: Муассасат ар-рисола, 1993. Т.1. –Б. 143; Ибн Қутлубуғо Зайнуддин Қосим. Тож ат-тарожим фи табақот ал-ҳанафийя. – Бағдод: Аъни, 1962.

¹³ Атобикий, Ибн Тағриберди. ан-Нужум аз-зоҳира. – Қоҳира: Вазорат ас-сақофа, 1963.

¹⁴ Ҳожи Халифа. Кашф аз-зунун ан асомиъ ал-кутуб ва ал-фунун. Ж.2. –Б. 1636. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмийя, 1992. –Б. 1636.

¹⁵ Алоуддин Муҳаммад ибн Абдулҳамид Абул Фатҳ ал-Усмандий ас-Самарқандий. Тариқат ал-хилоф байн ал-аслоф. Шайх Али Муҳаммад Муъавваз ва Шайх Одил Аҳмад Абдулмавжуд таҳқиқи. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмийя, 1992. –Б. 31.

хилофга бағишланган “Манзума”сига шарҳ, “Мийзон фи усул ал-фикҳ” (“Усул ал-фикҳда мезон”), Муҳаммад Шайбонийнинг “Жомий ал-кабир” (“Катта тўплам”) асарига шарҳ ҳамда ушбу диссертацион тадқиқот мавзуси бўлган “Лубоб ал-калом” (“Калом илмининг жавҳари”) асарлари етиб келгани аниқланди.

Биринчи бобнинг “*Мотуридия таълимотининг ёйилишида Мовароуннаҳр мутакаллимлари ва Усмандийнинг ўрни*” номли учинчи параграфида эса Маҳмуд ибн Сулаймон Кафавийнинг (ваф. 989/1581 й.) мантиғидан келиб чиқиб, Ўрта Осиёда икки – Бухоро ва Самарқанд минтақавий мактабларининг шаклланиши ва ривожланиши, унга кўра фақиҳлар икки йирик қадимги (мутақаддимун) ва кейинги, янги (мутааххирун) гуруҳларига бўлиниши, мазкур икки гуруҳни бир-бирига боғловчилар эса машҳур олимлар – Шамсул аймма Ҳалвойи Бухорий (ваф. 448/1056-57 й.), Абул Йуср Паздавий (ваф. 493/1099 й.) ва Абул Муин Насафий (ваф. 508/1115 й.)лар бўлгани келтирилган.

Самарқанддаги илмий марказлар орасида Работ ал-мураббаъ (ёки ал-мураббаъа) “Тўртбурчак работ” янада машҳурроқ бўлиб, унда Абу Бакр Жузжоний ва бошқа олимлар мударрислик қилиб, ўз қарашларини илгари сурганлар. Жумладан, 428/1037 йилда Ҳофиз Абу Муҳаммад Ҳасан ибн Аҳмад Қосимий Абул Аббос Мустағфирийдан ҳадис имло қилган, Абул Ҳасан Али ибн Усмон ибн Исмоил Харрот Самарқандий (ваф. 510/1117 й. Чокардизада дафн қилинган) эса бу жойда имло мажлислари ўтказган. У Алоуддин Усмандийнинг ҳадис илми бўйича устозларидан бири бўлган.

Самарқанд “Аҳли сунна вал жамоанинг шаҳри” деб номланар эди. Сиёсий тизимга ва давлатга содиқлик илоҳиётчининг фаолияти, фикрлари ва ғояларига баҳо беришнинг асосий талабларига айланади. Бундай шароитда илоҳиётчиларнинг кейинги авлоди фаоллик кўрсатди¹⁶. Имом Мотуридийнинг ақидавий қарашлари тез орада унинг атрофида катта таъсирга эга бўлиб, унинг вафотидан кейин шогирдлари томонидан оммалаштирилган. Бу қарашлар бир асрдан ортиқ давр мобайнида мотуридия номи билан тизимлаштирилган ҳолда калом мактабига айлантирилди. Ушбу параграфда шу фаолиятни амалга оширган ва унинг яқин атрофида тарбия топган Ҳаким Самарқандий, Абул Ҳасан Рустуфағний, Абул Йуср ва Абул Уср Паздавийлар, Абул Муин Насафий ва Алоуддин Самарқандий каби калом уламолари ва уларнинг Абу Шакур Солимий Кашший, Ҳосирий, Иброҳим Саффор Бухорий, Нажмуддин Умар Насафий, Алоуддин Усмандий, Али ибн Усмон Ўший ва Нуруддин Собуний каби шогирдлари илмий мероси ҳақида қисқача маълумот қайд этилган.

“Лубоб ал-калом” асарининг манбашунослик таҳлили” деб номланувчи иккинчи бобда асарнинг мотуридия калом мактабига оид манба сифатидаги аҳамияти кўрсатиб берилган. Мазкур бобнинг “*Лубоб ал-калом*” асарининг *кодиқологик тавсифи*” деб номланган биринчи параграфида “Лубоб ал-калом” асарининг тузилиши ҳамда ундаги боблар тартиби ва

¹⁶ Шамсиддин Муқаддасий. Аҳсан ат-тақосим фи маърифат ал-ақолим. – Лейден: Бриль, 1909. –Б. 278.

мазмунни тўғрисида сўз борган.

Муқаддима ва жами 75 фаслдан иборат 9 бобдан ташкил топган мазкур асар мотуридия таълимотининг қуйидаги муҳим ақидавий масалаларини қамраб олганлиги билан аҳамиятлидир: 1) Илм ва назар العلم والنظر (10 та фасл); 2) Оламнинг яратилиши ва Яратувчининг собитлиги حدوث العالم وأثبات (3 та фасл); 3) Аллоҳ таолонинг сифатлари صفات الله تعالى (17 та фасл); 4) Нубувват ва унга тегишли масалалар النبوّة وما يتعلق بها (13 та фасл); 5) Бандаларнинг амал (феъл)лари أفعال العباد (15 та фасл); 6) Иймон ва ислом الإيمان والإسلام (5 та фасл); 7) Исмлар ва ҳукмлар الأسماء والأحكام (3 та фасл); 8) Эшитилганлар سمعيات (3 та фасл); 9) Имомат масалалари مسائل الإمامة (6 та фасл).

Тадқиқот давомида Абу Мансур Мотуридийнинг “Китоб ат-Тавҳид” ва Абул Муин Насафийнинг “Табсират ал-адилла” асарлари “Лубоб ал-калом” асарининг ёзилишида бирламчи манба бўлиб хизмат қилгани аниқланган.

Тадқиқотда “Лубоб ал-калом” гача ёзилган ақидавий манбалар тўғрисида умумий шарҳ берилиб, ҳозиргача мазкур асарнинг икки қўлёзма нусхасининг аниқланган¹⁷и, уларни Алоуддин Усмандийга нисбат берилиши тўғри ёки хато экани, мазкур икки нусханинг мотуридия таълимотининг энг мўътабар манбалари сирасида, яъни мажмуа таркибига киритилгани асарнинг ўз даврида ҳам, ҳозирги кунда ҳам мотуридия таълимоти қарашларини ўрганиш ва тарғиб этишда муҳим манба бўлгани исботланган.

Тадқиқот жараёнида “Лубоб ал-калом” асарининг икки қўлёзма нусхаси Туркиянинг Сулаймония кутубхонасида сақланаётгани аниқланган. Асар Истанбулда Ислом тадқиқотлари маркази (ISAM) нашриёти томонидан икки марта нашр этилган¹⁸.

Параграфда “Лубоб ал-калом” асарининг ўрганилиш даражаси, асарда келтирилган маълумотлар, уни таҳқиқ қилишда амал қилинган услублар ҳақида ҳам фикр юритилган. Жумладан, матн ичида келган ҳадислар, хабарлар ва байтларнинг манбалари аниқланиб, хошияда кўрсатиб ўтилган. Зарур ҳолларда, айниқса, шахслар ва фирқалар ҳақида сўз борган ўринларда янада кўпроқ маълумот бериш мақсадида бошқа манбалардан ҳам қисқа-қисқа маълумотлар қўшилган.

“Лубоб ал-калом” асарининг муқаддима қисмида Усмандий мазкур асарини “ليكون هداية للمبتدء في تصحيح الاعتقاد” “*эътиқодни тузатишни бошловчиларга ҳидоят манбаи бўлиши учун*” ёзганини таъкидлагани инсон ҳаётида соф эътиқоднинг ҳар замон ҳам муҳим ва нақадар аҳамиятли эканини кўрсатади.

Иккинчи бобнинг “Лубоб ал-калом”да ёритилган мавзулар тавсифи” деб номланган иккинчи параграфида муаллиф мазкур асарини ёзишда ҳанафий-мотуридий мутакаллимлар йўлидан боргани, асарнинг кириш қисмида дин асослари ҳақида тўхталар экан, унга тааллуқли мавзулар доирасида ҳам сўз юритгани ва уларга қўшимча шарҳлар бергани

¹⁷ Қаранг: Mukhtarat min al-Makhtutat al-Arabiyyat al-Nadira fi Maktabat Türkiye. Ж.2. – Istanbul: IRCICA, 1997. – S. 228.

¹⁸ Alaeddin el-Üsmendi. Lübabü'l-kelam. M. Sait Özervarlı таҳқиқи. – Istanbul: ISAM yayinlari, 2005; Türkiye dıyanet Vakfi yayinlari, 2019.

аниқланган. Шунингдек, муаллиф асарда илм, назар, бандаларнинг амаллари, имон, гуноҳи кабира қилган кишининг дунёда қандай номланиши ва охиратдаги ҳукми, охират ва имоматга тегишли масалаларга аҳли сунна вал жамоа нуқтаи назаридан ўз қарашларини очиб берилган.

Усмандий асарнинг йигирма икки ўрнида ҳадиси шариф, ўн уч ўрнида саҳоба ва тобиийларнинг сўзларини далил сифатида келтирган. Шунингдек, ўзининг лексик қарашларини исботлаш учун тўрт ўринда Ахтал, Абу Зуайб Хувайлид ибн Холид каби машҳур араб шоирларларининг шеърларидан иқтибослар берган. Бундан ташқари, беш ўринда Имом Мотуридийнинг “Китоб ат-Тавҳид”, уч ўринда унинг “Таъвилот ал-Қуръон” асаридан иқтибослар келтирган ёки уларга ишора қилиб ўтган. Шунга кўра, “Лубоб ал-калом” асари Имом Мотуридийнинг “Китоб ат-Тавҳид” ва “Таъвилот ал-Қуръон”, Абул Муин Насафийнинг “Табсират ал-адилла” асарларида ўз аксини топган Аҳли сунна вал жамоа ақидасини кенг тарғиб этишда ўзига хос ақидавий манба экани таъкидланган. Мазкур асарларда илгари сурилган Аллоҳнинг араз, жавҳар, жисм эмаслиги, сурат ва таркиб топиш билан сифатланмаслиги, бирор жиҳат ва маконга нисбат берилиши жоиз эмаслиги ҳамда олам ва ундаги бирор нарсага ўхшамаслиги каби мавзуларнинг “Лубоб ал-калом” асарида ҳам ўз ифодасини топгани бунга яққол далил бўлиши таъкидланган.

Бобнинг “Усмандий ижодида ҳанафий-мотуридия таълимоти талқини” деб номланган учинчи параграфда “Лубоб ал-калом” асарининг Нажмуддин Умар Насафийнинг “Ақоиди Насафий” асари билан манбашунослик нуқтаи назаридан ёзилиш услуби қиёсий таҳлил асосида очиб берилган. Жумладан, икки асарнинг ўхшаш ва фарқли жиҳатлари, Аллоҳнинг сифатлари, Қуръоннинг махлуқ ёки махлуқ эмаслиги, Аллоҳни жаннатда кўриш, инсон феълларининг яратилиши, қабр азоби ва Мункар-Накир савол-жавоби, вазн (тарози) ва ҳавз, шафоат, жаннат ва жаҳаннам, имон, Меърож, каромат, гуноҳи кабира каби ақидавий масалалар бўйича икки муаллифнинг қарашлари таҳлил қилинган.

Диссертациянинг “**Лубоб ал-калом**” асари мавзуларининг замонавий аҳамияти” деб номланган учинчи бобида Усмандийнинг илм ҳақидаги қарашлари ҳамда ҳозирги кунда долзарб ва мунозарали масалалардан бири бўлган Аллоҳ таолога жиҳат ва маконнинг нисбат берилиши, гуноҳи кабира масалалари, шунингдек, аҳли сунна вал жамоа ақидасини тарғиб этишда “Лубоб ал-калом” асарининг аҳамияти қайд этилган.

Бобнинг “Усмандийнинг илм ҳақидаги қарашлари” деб номланган биринчи параграфда Алоуддин Усмандийнинг калом илми билимдони бўлгани ва унинг илм ҳақидаги қарашлари ҳам келтирилган бўлиб, бугунга қадар кўпроқ фақиҳ ва хилоф илмидаги ўрни билан танилган алломанинг каломга оид “Лубоб ал-калом” номли асари тадқиқ этилиши натижасида унинг мутакаллим сифатида ҳам етук олим даражасига етгани аён бўлди. Чунки аксар табақот асарларида Усмандийнинг фақат кучли мунозарачи ва жадалдаги маҳорати тилга олинган.

Усмандий илм ва назар ҳақидаги мавзунини илмга таъриф беришдан

бошлайди. Сўнг илмларнинг барчаси аслида фойдали эканлиги, бунинг учун ундан тўғрилиқ ва бунёдкорлик ғояси билан фойдаланиш лозимлиги ҳақидаги қарашларини баён қилади. Илмдан нотўғри фойдаланиш зарар ва вайронкорликка олиб келиши мумкинлигини таъкидлайди.

Аллома ақидавий масалаларни қўллашда муҳолиф қарашлар, айниқса, муътазилларнинг далилларига раддия беришда Мовароуннаҳрдаги ҳанафий ва мотуридий ақидавий мактабининг нақлий ва ақлий далилларини келтиради. Шунини таъкидлаш лозимки, Усмандий усул ал-фикҳга доир асарида ҳанафий ва муътазиллар олим Абул Ҳусайн Басрийнинг ақидавий усул назарияси ва унинг “ал-Муътамад” (“Ишонарли”) номли асаридан таъсирланган бўлса-да, ақидада муътазиллар бўлмаган. Чунки Усмандий “Лубоб ал-калом” асарида Қуръоннинг яратилиши – *холқул Қуръон*, бандаларнинг амаллари – *афъоли ибод*, Аллоҳни кўриш – *руъйатуллоҳ* каби мунозарали масалаларда муътазилларнинг қарашларини рад этиб, қоралаб келтирган. Бошқа томондан, Усмандийнинг таквин¹⁹ сифати ва мукавван²⁰дан фарқли эканини ҳимоя қилиши унинг ақидада Мовароуннаҳр суннийлик анъанасининг умумий доираси ичида бўлганлигини ифодалайди.

Усмандий наздида илмларнинг афзали бу калом илмидир. Зеро, у “Илмларнинг тартиби, калом илмининг бошқа илмлардан афзаллиги ҳақидаги фасл”да ишлаб чиқаришнинг даражаси ишлаб чиқарилган нарсанинг қадри билан баҳолангани каби илмларнинг даражаси ҳам ўрганиладиган нарсанинг қадрига қараб баҳоланиши ҳақида сўз юритилган.

Усмандийга кўра, қайси бир илм билан ўрганиладиган нарса улуғ бўлса, ўша илм ўз-ўзидан энг афзал илмга, у ҳақидаги илм эса энг шарафли илмга айланади. Шунинг учун ҳам оқил инсонлар наздида тўқувчи одам заргарга ўхшаш бўлмайди ва шаръий нуқтаи назардан ҳам унга тенг келмайди. Калом илми ва тавҳиддан кўра мартабалироқ, даражаси юксакроқ ҳеч илм йўқдир. Чунки у билан ўрганиладиган нарса – бу Аллоҳ таолонинг зоти ва сифатларидир. Аллоҳ таоло эса энг олий, энг улуғ, энг буюк ва энг қудратли зотдир. Шундай экан, У зот ҳақидаги илм ҳам илмларнинг энг юксагидир”²¹.

Бобнинг “*Лубоб ал-калом*”да *Аллоҳга жиҳат ва маконни нисбат бериш ва гуноҳи кабира масаласи*” номли иккинчи параграфда исломнинг дастлабки даврларидан бошлаб ҳозиргача давом этиб келаётган долзарб ва мунозарали масалалар – Аллоҳ таолога маконнинг нисбат берилиши ҳамда гуноҳи кабирага қўл урган, мусулмон масаласи экани, айрим нотўғри йўлдаги ақидалар тарафдорлари томонидан ўртага ташланаётган бу мавзу азал-азалдан Аллоҳ таолони “*Ло макон*”, яъни маконсиз деб эътиқод қилиб келган мусулмонлар орасида катта низолар келиб чиқишига сабаб бўлаётгани ҳақида сўз юритилган. Аҳли сунна вал жамоа уламолари, хусусан, мотуридия калом мактаби намояндалари мазкур мавзуга ўтмишда ҳам кескин, аниқ ва рад этиб бўлмас далиллар билан жавоб берган. Аксар мусулмон уламоларининг эътироф қилишларича, уларнинг раддиялари айни вақтда ҳам ўзининг

¹⁹ Таквин – бўлдириш, пайдо қилиш.

²⁰ Мукавван – Аллоҳнинг “Кун” (Бўл!) деган амри билан пайдо бўлган нарса.

²¹ Лубоб ал-калом. –Б. 44.

илмийлиги ва аҳамиятини йўқотган эмас. Аввалда бўлгани каби ҳозирги кунда ҳам бундай бузуқ ақидага қарши раддиялар бериш мақсадида кўплаб уламолар томонидан катта-кичик асарлар ёзилган. Шу маънода Алоуддин Усмандийнинг “Лубоб ал-калом” асарида ҳам бу мавзу эътибордан четда қолмаган. Ўз навбатида мазкур масала борасида муътазиллийлар, хаворижлар, нажжорийлар, муржиалар каби оқимларнинг ботил даъволарига ҳанафий-мотуридия таълимоти нуқтаи назаридан раддиялар берилиб, уларнинг даъволари оят ва ҳадислар билан далиллар асосида илмий жиҳатдан асослаб берилган.

Гуноҳи кабира қилган киши масаласи юзасидан аҳли сунна вал жамоа уламоларининг қарашлари қандай бўлгани, юқорида номлари ўтган гуруҳларга қандай раддия берганлари ҳақида Усмандий “Лубоб ал-калом”ида: “Катта гуноҳга қўл урган мусулмон, агар уни ҳалол санамаган, ундан қайтарган Зотга беписандлик қилмаган бўлса, ҳаққоний мўминдир. Унинг исми ҳам шунақа. Унинг имони ўзидан кетмаган ва камаймаган ҳам. Аммо у фосиқ деб ҳам аталади. Унинг охиратдаги ҳукми шуки, агар тавба қилмай туриб вафот этадиган бўлса, Аллоҳ таолонинг ихтиёридадир: хоҳласа Ўзининг марҳамати ва карами ила уни афв этади, хоҳласа гуноҳига яраша азоблайди. Сўнгра охир-оқибати жаннат бўлади ва дўзахда мангу қолмайди” деб таъкидлаган²². “Лубоб ал-калом” асарида бу икки мавзу – бири уларнинг дунёдаги номланиши, иккинчиси охиратдаги ҳукмлари ҳақида батафсил сўз юритилган.

Учинчи бобнинг “*Аҳли сунна вал жамоа ақидасини тарғиб этишида “Лубоб ал-калом” асарининг аҳамияти*” номли учинчи параграфида ҳозирги кунда глобал муаммолардан бирига айланган ақидапараст оқимларнинг ғояларига қарши иммунитетни шакллантириш ва соф ислом ақидасини тарғиб этишда Алоуддин Усмандийнинг “Лубоб ал-калом” асари катта аҳамият касб этиши ёритиб берилган. XI-XII асрларда фаолият олиб борган ақидавий оқимларнинг баъзи бир ғоялари ҳозирги замонавий фирқаларнинг ҳам бош ғояси ва қарашига айланган бўлиб, жумладан: Аллоҳга маконни нисбат бериш, имоннинг кўпайиши ва камайиши, гуноҳи кабира масаласи, қабр азоби ва Мункар-Накир масаласи, ақидавий масалаларда ақлнинг роли масалалари бўйича Усмандий томонидан муҳолиф фирқаларга аҳли сунна вал жамоа қарашлари асосида раддиялар берган.

ХУЛОСА

Диссертацияда келтирилган мақсад ва вазифалар доирасида амалга оширилган тадқиқот ва таҳлиллардан қуйидаги хулосаларга келинди:

1. Мовароуннаҳрда қорахонийлар ва салжуқийлар ўртасидаги кескин курашлар ҳанафий ва шофийий мазҳаблари уламолари ўрталаридаги мурасизликка сабаб бўлган. Бу ҳолат нафақат фикҳий, балки ақидавий масалаларда ҳам тус олган. Ҳанафийлар, жумладан, Алоуддин Усмандий ҳам устозлари орқали куфалик Абу Ҳанифа ва самарқандлик Абу Мансур

²² Лубоб ал-калом. –Б. 173.

Мотуридий фикрларини кўллаб қувватлаганлар. XI-XII асрларда Мовароуннаҳрда илм-фан янада ривожланиб, кўплаб олимлар етишиб чиққан ва ислом динининг биргина йўналиши эмас, балки унга тааллуқли кўплаб илм соҳалари ривожланган.

2. Алоуддин Усмандий қатор исломий илмларда, айниқса, фикҳ, ҳадис ва калом илми, шунингдек, мазҳаблар ўртасидаги ихтилофларни ўрганадиган илм ал-хилоф (мунозара илми) бўйича етук олим ҳисобланган. Илм аҳллари орасида бўладиган баҳс ва мунозараларда ўзининг чуқур билими, беназир иқтидори ва фавқулудда салоҳияти билан ажралиб турган. Ўз даврида “ал-Ало ал-олам” (“Оламнинг устуни”), “ал-Ало” (“Устун”), “ал-Ало ас-Самарқандий”, “Алоуддин” (“Диннинг устуни”) каби юксак унвонлар билан машҳур бўлган. Аллома ўзидан араб тилида ёзилган улкан илмий-маънавий мерос қолдирган. Ҳаёти давомида исломнинг калом, илм ал-хилоф, тафсир ва усул ал-фикҳ соҳаларига оид 14 та нодир асар ёзган, шулардан 9 таси ҳозирги кунгача етиб келган.

3. Алоуддин Усмандийнинг ҳукмдорлар билан яқин алоқада бўлиши унинг юксак ижтимоий мавқеига далолат қилса, замонасининг нуфузли уламолари билан илм мажлисларда иштирок этгани, илмий доираларда ҳам ўз обрў-эътиборига эга бўлганини кўрсатади. XII асрнинг бошларида калом ва фикҳ соҳасида Абул Муин Насафий, Абул Йуср Паздавий, Абу Ҳафс Умар Насафий ва Абу Исҳоқ Саффор, Алоуддин Самарқандий, Абу Сано Ломиший, Алоуддин Усмандий, Нуруддин Собуний, Ҳофизуддин Насафий ҳамда Шамсиддин Самарқандийлар томонидан давом эттирилиб, кейинги авлодларга етиб келган.

4. Алоуддин Усмандий ҳаёти ва илмий фаолияти давомида фикҳ, тафсир, калом илми, илм ал-хилофга оид жами 14 та асар таълиф этган. Уларнинг кўлөзма нусхалари Ўзбекистон, Туркия, Германия, Миср, Саудия Арабистони ҳамда Ҳиндистон кутубхоналарида сақланмоқда.

5. Олимнинг “Лубоб ал-калом” асари “Муқаддима” ва жами 75 фаслдан иборат 9 бобдан ташкил топган. Мазкур асар мотуридия таълимотининг куйидаги муҳим ақидавий масалаларини қамраб олганлиги билан аҳамиятли: 1) Илм ва назар العلم والنظر (10 та фасл); 2) Оламнинг яратилиши ва Яратувчининг собитлиги حدوث العالم وأنبات الصانع (3 та фасл); 3) Аллоҳ таолонинг сифатлари صفات الله تعالى (17 та фасл); 4) Нубувват ва унга тегишли масалалар النبوّة وما يتعلق بها (13 та фасл); 5) Бандаларнинг амал (феъл)лари أفعال العباد (15 та фасл); 6) Иймон ва ислом الإيمان والإسلام (5 та фасл); 7) Исмлар ва ҳукмлар الأسماء والأحكام (3 та фасл); 8) Эшитилганлар سمعيات (3 та фасл); 9) Имомат масалалари مسائل الإمامة (6 та фасл).

6. Нажмуддин Умар Насафийнинг “Ақоид”и ва Алоуддин Усмандийнинг “Лубоб ал-калом” асарларининг қиёсий таҳлили натижасида маълум бўлдики, Насафий асосан аҳли сунна қарашларини келтириш билан чекланган. Бир-икки ўринни ҳисобга олмаганда, муҳолиф томоннинг далилларига ҳам тўхталмаган. Усмандий эса, ҳар бир масала юзасидан атрофлича баҳс юритиб, аҳли сунна вал жамоанинг қарашларини илгари суриш билан бирга унга муҳолиф бўлган томонларнинг қарашларини ҳам

келтириб ўтган ва уларнинг ҳар бирига мотуридия таълимоти асосида кескин раддиялар берган.

7. Усмандийнинг илм ҳақидаги қарашлари эътиборга молик. Олим ишлаб чиқаришнинг даражаси маҳсулотнинг қадри билан баҳоланганидек, илмларнинг даражаси ҳам нарсанинг қадрига қараб баҳоланишини айтади. Бир илм билан ўрганиладиган нарса улуғ бўлса, ўша илм ўз-ўзидан энг афзал илмга, у ҳақидаги илм эса энг шарафли илмга айланади. Оқил инсонлар наздида тўқувчи одам заргарга ўхшамайди ва шаръий нуқтаи назардан унга тенг келмайди.

8. “Лубоб ал-калом” асари Имом Мотуридийнинг “Тавҳид” ва “Таъвилот ал-Қуръон”, Абул Муин Насафийнинг “Табсират ал-адилла” асарларида баён этилган аҳли сунна вал жамоа қарашларини кенг тарғиб этувчи ўзига хос ақидавий манбадир. Мазкур китобларда илгари сурилган Аллоҳнинг араз, жавҳар, жисм эмаслиги, сурат ва таркиб топиш билан сифатланмаслиги, бирор жихат ва маконга нисбат берилиши жоиз эмаслиги, олам ва ундаги бирор нарсага ўхшамаслиги каби мавзулар “Лубоб ал-калом”да ўз ифодасини топган.

9. Аҳли сунна вал жамоа ақидаси энг мўътадил ақидавий мазҳабдир. Бу қараш имоннинг моҳияти ва унга боғлиқ масалалар, қабр азоби, ақидавий масалаларда ақлнинг роли каби мавзулар мазмун-моҳияти таҳлилида кўринади. Сунний уламолар оят ва ҳадисларнинг зоҳирига таяниб ҳукм чиқармайди, балки уларни Аллоҳ ва Муҳаммад пайғамбар (с.а.в) назарда тутган кўрсатмаларга асосланиб иш юритади. Ақидавий масалалар юзасидан ҳукм чиқаришда Аллоҳ таоло томонидан берилган ақлни мутлақ эътиборсиз қолдирмайди.

Тадқиқотда таҳлил этилган масалалар, улардан келиб чиққан хулосалар асосида қуйидаги таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилди:

1. Алоуддин Усмандийнинг мотуридия мактаби қарашларини ўзида жамлаган “Лубоб ал-калом” асарини Туркияда сақланаётган икки қўлёзма нусхаси асосида таржима қилиб, нашр этиш.

2. Имом Мотуридий халқаро илмий-тадқиқот маркази билан ҳамкорликда мотуридия таълимотига доир нодир қўлёзма манбаларни тизимли каталоглаштириш ҳамда мотуридия таълимоти алломалари ҳаёти ва илмий меросини ақс эттирувчи “Мовароуннаҳр мотуридия мактаби намояндалари энциклопедияси”ни чоп этиш.

3. “Лубоб ал-калом”даги ақидавий масалаларга берилган ечимларни исломшунослик ва диншунослик таълим йўналишлари талабаларига ўтиладиган “Мовароуннаҳрда калом тарихи”, Ўзбекистон мусулмонлари идораси тасарруфидаги олий ва ўрта махсус диний таълим муассасаларида ўқитиладиган “Ақоид” фани ўқув дастурларига татбиқ этиш.

**SCIENTIFIC COUNCIL UNDER NUMBER
DSc.35/30.12.2019.IsI/Tar/F.57.01 FOR AWARING ACADEMIC
DEGREES UNDER INTERNATIONAL ISLAMIC ACADEMY
OF UZBEKISTAN**

SAMARKAND STATE UNIVERSITY

MUKHAMMADIEV OTABEK BOZOROVICH

**THE ROLE OF ALAUDDIN USMANDI IN THE DEVELOPMENT OF THE
MATURIDITE THEOLOGICAL SCHOOL OF MAWARANNAHR IN THE
11-12th CENTURIES (ON THE EXAMPLE OF THE WORK
“LUBAB AL-KALAM”)**

24.00.01 – History and source study of Islam

**ABSTRACT OF DISSERTATION OF THE DOCTOR OF PHILOSOPHY (PhD)
ON HISTORICAL SCIENCES**

Samarkand-2021

The subject of the dissertation of the Doctor of Philosophy (PhD) in Historical Sciences was registered at the Supreme Attestation Commission under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan under the number B2020.3.PhD/Isl44.

The dissertation was carried out at Samarqand State University.

The dissertation abstract in three languages (Uzbek, English and Russian) is available at the Scientific Council website (www.iiau.uz) and Ziyonet information portal (www.ziyonet.uz).

Scientific adviser: **Ziyodov Shovosil Yunusovich**
PhD in historical sciences, Associate professor

Official opponents: **Bekmirzayev Ilhomjon Isroiljonovich**
Doctor of historical sciences (DSc), Associate professor

Lutfillayev Khamidullo Murodillayevich
PhD in historical sciences, Associate professor

Leading organization: **Tashkent State University of Oriental Studies**

The defense of the dissertation will be held on _____ “____” 2021 at _____ at the Scientific Council of the International Islamic Academy of Uzbekistan under the number DSc 35/30.12.2019.Isl/Tar/F.57.01 (Address:11, A Kadiri street, Tashkent, 100011. Telephone: 00 998 71 2440056, fax: 00 998 71 2440065, E-mail: info@iiau.uz)

The dissertation is available at the Information Resource Center of the International Islamic Academy of Uzbekistan. (Registered number ____) (Address: 11, A Kadiri street, Tashkent, 100011. Telephone: 00 998 71 2440091, E-mail: info@iiau.uz)

The dissertation abstract was distributed on “_____” _____ 2021.
(Protocol registered number _____ “_____” _____ 2021)

D.R. Makhsudov
Chairman of Scientific Council for awarding academic degrees, Doctor of historical sciences, Associate professor

S.A. Rustami
Secretary of Scientific Council for awarding academic degrees, Doctor of philological sciences, Associate professor

Z.M. Islamov
Chairman of Scientific Seminary under the Scientific Council for awarding academic degrees, Doctor of philology, Professor

INTRODUCTION (Doctor of Philosophy (PhD) dissertation annotation)

The importance and necessity of research. In the current processes of globalization, it can be seen that the doctrine of Maturidi has spread to a large part of the world, and the interest of scholars in the doctrine of Abu Mansur Maturidi and the Maturidi doctrine he founded is growing today. Because the translation and interpretation, of the works written by Maturidi and his followers such as Abul Muin Nasafi and Alauddin Usmandi, serves as a spiritual immunity against various ideological attacks that occur in today's globalization and are aimed at poisoning the minds of young people. Indeed, "The doctrine of Maturidi, based on the idea of tolerance in the process of acquiring knowledge, emphasizes the role and importance of the human mind. This, in turn, played an important role in the widespread popularity of this doctrine. Such ideas are still in great demand among mankind today".¹ The emphasis on this issue, the scientific study of the doctrine of Maturidi and its dissemination to the general public, including the international community, shows how relevant this doctrine is in our lives today.

In the world, especially in the Islamic world, the doctrine of the school of Maturidi kalam and the stages of its formation are being studied and analyzed in depth. Such research has been systematically conducted in major research centers in many countries. In particular, it is no secret that efforts are being made to study the science of kalam (علم الكلام) and the science of monotheism (علم التوحيد) in order to shed light on the enlightened ideas of Islam. At the same time, there are cases when destructive forces and destructive groups interpret the humanist ideas of Islam for their own selfish purposes and rely on the works of famous scholars in their radical approach. Therefore, a comprehensive study of the heritage of Islamic scholars, in particular, Abu Mansur Maturidi, Abul Muin Nasafi and Alauddin Usmandi, who grew up in our country, and their widespread use in combating threats under the guise of religion is a topical issue in Islamic history and source studies.

In recent years, Uzbekistan has paid great attention to the study of the scientific and educational heritage of Imam Maturidi and his followers. As a result of the ongoing reforms, the newly established Imam Bukhari International scientific-research center has published the "Ta'wilat al-Qur'an", "The Commentary on "Fiqh al-Akbar", "Itiqad al-Kasani", and "The Maturidi School of Theology in Mawarannahr", "Life and Scientific Legacy of Alauddin Usmandi" and "The Scientific Legacy of Ibrahim Saffar Bukhari", which reflect the history and doctrinal views of the Maturidi school of kalam, have been published and a number of scientific researches are being conducted in this direction. Precise and scientifically based answers can also be found in the teachings of Maturidi to many questions of a philosophical meaning at the present time, when some groups have been hostile to Islam. Accordingly, one of the brightest representatives of the Maturidi doctrine, Alauddin Usmandi, wrote "Lubab al-kalam" (Pearl of the Kalam Science)² as a source of guidance for those who begin to correct their beliefs (ليكون هداية للمبتدء في تصحيح)

¹ Speech by the President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev at the opening ceremony of the Council of Foreign Ministers of the Organization of Islamic Cooperation // Xalq so'zi, October 19, 2016.

² It will be stated as "Lubab al-Kalam" in next mentionings.

الاعتقاد). The work serves as one of the most important sources in the study of the Ahl as-Sunnah wal-Jamaa's theological views, including the historical origins of doctrines of the theological schools operated in our land.

In the implementation of the tasks set out in the Resolutions of the President of the Republic of Uzbekistan dated April 16, 2018 No. PR-5416 "On measures to radically improve the activities of the religious and enlightenment sphere", March 2, 2020 No. PR-5953 "Strategy of actions on five priority areas of development of the Republic of Uzbekistan for 2017-2021" Decrees "On the State Program for the Year of Science, Enlightenment and Digital Economy", No. PD-2855 of March 27, 2017 "On measures to establish the Imam Bukhari International Research Center under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan", No. PD-3080 of June 23, 2017 "On measures to establish the Center of Islamic Civilization in Uzbekistan under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan" and No. PD-4802 of August 11, 2020 "On measures to establish the Imam Maturidi International Research Center" this research serves to a certain extent.

The relevance of the research to the priorities of the development of science and technology of the Republic of Uzbekistan. The dissertation was conducted in accordance with the priority direction of the development of science and technology of the Republic I. "Formation of a system of innovative ideas and ways to implement them in the social, legal, economic, cultural, spiritual and educational development of an informed society and democratic state".

The level to which the problem is investigated. As Alauddin Usmandi was a leading scholar of the Hanafi-Maturidi school, all his works were devoted to the principles and doctrinal views of this school. In particular, the work "Lubab al-kalam" reflects the doctrinal views and ideas of the doctrine of Maturidi. That is why this work of Alauddin Usmandi has always been in the center of attention of scholars and experts. Researches covering the life and scientific heritage of the scientist can be divided into the following 3 groups:

the first group of researchers studied the life and scientific heritage of scholars in Eastern Muslim countries, including the Turkish researcher Prof. Dr. Muhammad Said Uzerverli, examined the masterpiece of the scholar – "Lubab al-kalam": two manuscripts preserved in the departments of the Suleymaniye Library in Istanbul (347) and Shahid Ali Pasha (1704), and gave a brief account of the scholar's life and scientific legacy. In addition, Turkish scholars Prof. Dr. Ramazan Shashan, Prof. Dr. Metin Yurdagur and Prof. Dr. Jagfer Karadash and Tajik scientist Q. Idrisov also gave brief information about the life and scientific heritage of the scholar in their monographs.³ In this group it also can be added other studies on the basis of the scholar's works such as "Bazl an-nazari fi al-usul" (Usul al-fiqh), "Tariqat al-khilaf fi al-fiqh" (Ways of disagreement in the science of jurisprudence) and "Mukhtalaf ar-

³ Alaeddin el-Üsmendi. Lübabü'l-kelam. M. Sait Özerverli. – Istanbul: ISAM yayinlari, 2005; Türkiye diyanet Vakfi yayinlari, 2019; Ramazan Şeşen. Mukhtarat min al-Makhtutal al-Arabiyyat al-Nadira fi Maktabat Türkiye. Ж.2. – Istanbul: IRCICA, 1997. –Б. 228; Metin Yurdagur. Maveraunnahirden Osmanli cografiyasina unlu turk kelamcileri. – Istanbul: Marmara universitesi Ilahiyat Fakultesi Vakfi yayinlari, 2017. –Б. 86; Metin Yurdagur. Kelam tarihi. – Istanbul: Marmara universitesi Ilahiyat Fakultesi Vakfi yayinlari, 2017. –Б. 329; Çağfer Karadaş. Ana hatlariyla Kelam tarihi. – Istanbul: Ensar Neşriyat, 2017. –Б. 224; Najmiddin An-Nasafiy. Al-Akaid An-Nasafiyya. (Translated by Q. Idrisov. – Moscow: "Sadra" MCHJ, 2016. [Islamica & Orientalistica] –P. 42.

rivaya” (Diversity of narrations) done by Arab researchers such as Muhammad Zaki Abdulbarr, Sheikh Ali Muhammad Muawwaz, Sheikh Adil Ahmad Abdulmajjud, Sheikh Ahmad Farid Mazidi, and Dr. Nawzat Sadiq Suleyman⁴;

the second group of researchers is the German scholar Carl Brockelmann⁵, one of the Western scholars who conducted research on the works by the Mawarannahr jurists and the science of jurisprudence;

the third group – although there is no separate research on the life and scientific heritage of the scientist by domestic scientists, some information about Alauddin Usmandi can be found in the monographs and dissertations written by U. Uvatov, S. Akilov and M. Ataev⁶ providing brief bibliographic information.

There is no detailed research on Alauddin Usmandi and his scientific heritage in Uzbekistan. In particular, the masterpiece of the scholar “Lubab al-kalam” is still unknown to Uzbek researchers. This encourages a wider disclosure of the relevance of the topic.

The relationship of the research with the research plans of the higher education institution where the thesis was completed. The dissertation was carried out within the framework of the research plan of the Samarkand State University ATD-1 “History of statehood on the territory of Uzbekistan: relations and views (2016-2020)”.

The purpose of the research is to reveal the role of Alauddin Usmandi in the development of the Mawarannahr Maturidite kalam school in the 11-12th centuries.

Research objectives:

Describe the socio-spiritual and scientific environment of Mawarannahr in the 11-12th centuries;

identification of information about the life and scientific activity of Alauddin Usmandi on the basis of sources;

identification of manuscripts of the work “Lubab al-kalam” in the libraries of Uzbekistan and the world;

reveal the structural components of the work;

to shed light on the interpretation of the Hanafi-Maturidi doctrine in the work of Alauddin Usmandi;

to show the scientific views of the scientist;

substantiation of the Ahl as-Sunnah wal-Jama'ah's arguments against religious and ideological attacks on the basis of narrative and intellectual evidence presented in “Lubab al-kalam”;

to show the importance of the “Lubab al-kalam” nerve in propagating the creed

⁴ Ala al-alam Muhammad ibn Abdulhamid Usmandi Samarkandiy Hanafi. Bazl an-nazari fi usul al-fiqh. Research by Sheikh Ahmad Farid Mazidi. – Beirut: Dar al-kutub al-ilmiyya, 2015; Alauddin Muhammad ibn Abdulhamid Abulfath Usmandi Samarkandi. Tariqat al-khilaf bayn al-aslof. The study of Sheikh Ali Muhammad Mu’awwaz and Sheikh Adil Ahmad Abdulmajjud. – Beirut: Dar al-kutub al-ilmiyya, 1992; Muhammad ibn Abdulhamid Usmandi. Tariqat al-khilaf fi al-fiqh bayn al-aimmat al-aslaf. Research by Muhammad Zaki Abdulbarr. – Cairo: Dar at-turos, 2nd edition, 2007.

⁵ Brockelmann C. GAL (Geschichte der arabischen Littérature). Vol. 1. – Leiden-Boston, 1902. – P. 642.

⁶ Oqilov S. Abu Mansur al-Moturidiy ilmiy merosi va moturidiya ta’limoti. – Tashkent: Hilol-Nashr, 2020; Oqilov S. Movarounnahrda moturidiya ta’limotining shakllanish tarixi. – Tashkent: Movarounnahr, 2012; Ataev M. Majduddin al-Ustrushaniyning Movarounnahr fiqh ilmi tarixida tutgan o’rni: tarix fan. nomz. dis. – Tashkent: TIU, 2011; Ataev M. Jizzax allomalari. – Tashkent: Adib, 2014.

of Ahl as-Sunnah wal-Jama'ah;

development of proposals and recommendations in the work “Lubab al-kalam” based on the information of the scientist's approach to current issues in the field of religion and society, which serves to strengthen ideological immunity.

The object of the research is the Mawarannahr Maturidi kalam school in the 11-12th centuries.

The subject of the research is Alauddin Usmandi's doctrinal views and ideas expressed in “Lubab al-kalam”.

Research methods. Research methods such as scientific description, historicity, logic, analysis, synthesis, and comparative analysis were used to cover the research topic.

The scientific novelty of the research are the following:

the study showed that the methods of refutation and presentation used by Imam Maturidi in works on aqedah of the 12th century, Alauddin Usmandi revealed in a new form and called طريقة البناء “Tariqat al-bina” (defining the root of the problem and the subsequent disclosure of the essence of the topic) and طريقة الإبتداء “Tariqat al-ibtida” (substantiation of the topic after delving into all the details);

it is proved that, in contrast to contemporary works by Alauddin Usmandi, such as “Aqaid an-Nasafi” and “Hidaya min usul al-etiqod wa ilm al-kalam” in his work “Lubab al-kalam” using 165 ayats, 5 instructions to ayats, 22 hadiths, as well as the words of 13 Sahaba and Tabiin, poems of the famous Arab poets Akhtal and Abu Zuayb Khuwaylid, a multifaceted justification of the an-naql method of refutation was given;

argued that the work “Lubab al-kalam”, written by the author in his declining years, is his greatest work, since it absorbed the essence of his theological views set forth in the previous 14 works (eight - according to fiqh, two - according to kalam, one for tafsir, three for khilaf (contradictions);

it was determined that the reason for the writing of two works on aqedah by the scientist was the publication by him of the primary commentary on the book of Nuruddin Sabuni “Hidaya min usul al-etiqod wa ilm al-kalam”, in which he considered insufficient coverage of the problems of religion, and therefore Alauddin Usmandi created “Lubab al-kalam” as an independent guide.

The practical results of the research are the following:

A comprehensive study of the life of Alauddin Usmandi revealed that he wrote a total of 14 works on fiqh, tafsir, kalam, ilm al-khilaf, and their manuscripts are kept in the libraries of Uzbekistan, Turkey, Germany, Egypt, Saudi Arabia and India;

Lubab al-kalam is a work dedicated to finding the most appropriate solutions to the religious and social problems of the XI-XII centuries, along with Islamic sources, taking into account the social environment of the time, based on knowledge based on the doctrine of Maturidiya.

In twenty-two places of the Ottoman work, the hadith is quoted, and in thirteen places, the words of the Companions and the Tabiin are used as evidence. It has also been found that in order to prove his lexical views, he quotes from the poems of famous Arab poets such as Akhtal, Abu Zuayb Huwaylid ibn Khalid in four places;

To scientifically prove that our scholar was a prominent scholar of theology

and jurisprudence of his time being a master of Sirajiddin Ali ibn Usman ibn Muhammad Ushi, Abul Muzaffar Sam'ani, Jamal Islam Asad Karabisi, Shaykh al-Islam Nizamuddin Umar ibn Shaykh al-Islam Burhaniddin Marghinani, who were prominent representatives of theology and jurisprudence in the 11-12th centuries.

Reliability of research results is the following:

The study compares “Lubab al-kalam” with rare works in the Manuscripts Department of the Suleymaniye Library in Turkey under the inventory numbers Kara Chalabi Zade №347 and №1704 in the Shahid Ali Pasha Foundation, including the main dissertations published by the HAC. Articles in local and foreign scientific journals recommended for publication of scientific results, reports widely discussed at international and national scientific and practical conferences, as well as the implementation of proposals and recommendations based on research results, the results of which are approved by the competent authorities.

Scientific and practical importance of research. Analytical considerations, theoretical conclusions and recommendations on the scientific significance of the research on Alauddin Usmandi's scientific legacy, in particular, in the study of his doctrinal views, the prevention of misinterpretation of verses and hadiths, the resolution of doctrinal differences, serves as a scientific-theoretical resource in the development of knowledge and skills in the fight against illiteracy with enlightenment.

The practical significance of the results of the research is based on the results of new theoretical developments in the content of such disciplines as “Aqedah”, “Theology”, “History of theology” taught in higher education, religious studies, Islamic studies, Islamic history, source studies, as well as higher and secondary special religious education. It can be used in the development of textbooks and manuals, optional courses in the field, seminars and special courses such as “Sources on theology”, “Doctrinal writings in Mawarannahr”.

Implementation of research results. Based on the results of the study of the importance of Alauddin Usmandi's work “Lubab al-kalam” in the development of the Mawarannahr Maturidi kalam school in the 11-12th centuries, the following was achieved:

scientific conclusions about the introduction by Alauddin Usmandi of a new form of refutation and presentation, used by Imam Maturidi for the works of the Aqedah of the 12th century, named as طريقة البناء “Tariqat al-bina” (determination of the root of the problem and the subsequent disclosure of the essence of the topic) and طريقة الإبتدأ – “Tariqat al-ibtida” (substantiation of the topic after understanding all the details), were included in the content of the book “School of Science Kalam Maturidiyya in Mawarannahr”, prepared by order for the Center for Advanced Studies of Imam-khatybs and otyns at the International Islamic Academy of Uzbekistan and its regional branches (Reference of the Committee on Religious Affairs under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan No. 02-03/6214 dated October 12, 2021). As a result, it helped to provide imam-khatibs and the motherland with a more complete, clear understanding of destructive extremist movements operating under the guise of Islam, as well as the fact that sectarians of false tariqas are far from the true Islamic doctrine;

scientific conclusions about the substantiation of the multifaceted an-naql method of deduction of refutations, developed and outlined by Alauddin Usmandi in his work “Lubab al-kalam”, which differs from the contemporary “Aqaid an-Nasafi” and “Hidaya min usul al-etiqod wa ilm al-kalam” using 165 verses, 5 instructions to ayats, 22 hadiths and words of 13 sahaba and tabiins, verses of the Arab poets Akhtal and Abu Zuayb Khuvaylid, were used in the development of curricula for students of advanced training courses at the International Islamic Academy of Uzbekistan to introduce new subjects into the curriculum, such as “History of Theological Teachings”, “Teachings of Maturidiyya and Ash'ariya”, “History of Science of Mawarannahr Kalam”. (Reference No. 2667 of Muslim boards of Uzbekistan dated December 23, 2020) These results of the study served to expand the knowledge of students of advanced training courses about theological works (in Aqedah), written in the XI-XII centuries in Mawarannahr and their meaning;

scientific conclusions that the work “Lubab al-kalam”, written by the author in his declining years, is his greatest work, which absorbed the essence of his theological views set forth in the previous 14 works (eight - according to fiqh, two - according to kalam, one - by tafsir, three by khilaf (contradictions), were used in the compilation and description of catalogs stored in libraries and archives, and formed the content of the book “Scholars of Samarkand” and “Encyclopedia of Medieval Scientists and Thinkers of the East” (Reference of the Center for Islamic Civilization in Uzbekistan under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan No. 527/21 dated October 8, 2021). The results of the study contributed to the formation of encyclopedic information about Alauddin Usmandi in scientific works;

scientific evidence that the reason for the writing of two works on aqedah by the scientist was the publication by him of the primary commentary on the book by Nuriddin Sabuni “Hidaya min usul al-etiqod wa ilm al-kalam”, in which he considered insufficient coverage of the problems of religion, and therefore created “Lubab al-kalam” as a comprehensive independent guide, are used in the creation of scripts for special programs of the “Ziyo” series and “Historical Question” of the National TV and Radio Company of Uzbekistan (Reference of the State Unitary Enterprise “Uzbekistan TV and Radio Channel” of the National Television and Radio Company of Uzbekistan No. 01-13-474 dated February 28, 2020). As a result, it served to educate the population in the spirit of spiritual purity, gratitude and awareness of a peaceful, serene life that reigns in society.

The approbation of research results. The results of this research were discussed at 8 international and 4 national scientific conferences.

Publication of the research results. 26 scientific works on the research topic, including 11 scientific articles recommended for publication of the main scientific results of dissertations of the Higher Attestation Commission of the Republic of Uzbekistan, including 2 in foreign journals.

The structure and scope of the dissertation. The structure of the dissertation consists of an introduction, three chapters, main conclusions, a list of references, and appendices. The volume of the dissertation is 133 pages.

THE MAIN CONTENT OF THE DISSERTATION

The introductory part is based on the relevance and necessity of the research topic and analyzes the level of study of the problem, the priorities of the development of science and technology of the republic and the relationship of research with the plans of higher education or research institution, the purpose, objectives, object, the subject and methods are defined, the scientific novelty of the research is announced, the reliability, scientific and practical significance of the research results are indicated, the practical results of the research, implementation, approbation, publication and structure and scope of the dissertation are given.

The first chapter of the dissertation, entitled “Scientific and theoretical significance of the study of the spread of Maturidiya in Mawarannahr”, consists of three paragraphs, which examines the origin of Maturidiya, its stages of development, the history of Dar al-Juzjaniya and Dar al-Iyadiya schools in Samarkand.

The first paragraph of the chapter, entitled “**The Socio-Spiritual Environment of the Karakhanid Period**”, states that the constant struggles and conflicts between the Karakhanids and the Seljuks in Mawarannahr during the period affected Alauddin Usmandi’s scientific activity as well as other Hanafi jurists. Also, when the Karakhanids set foot in Bukhara, they said, “We are coming as friends and protectors of the Samanids”⁷. When the Turks entered Bukhara, the Khatibs addressed the people on behalf of the Samanids, saying, “We treated you well, help us when the enemy invades”. When the people asked the jurists for a fatwa to fight, they said, “Turks live a beautiful life, their religion and behavior are beautiful. That is why it is a sin to fight against them”. According to Abul Fazl Bayhaqi, nine years before the incident, Bugra Khan had captured the Samanid treasury. This means that the local faqihs also helped the Karakhanids to enter Mawarannahr and managed to gain their respect.

When it comes to the pre-Usmandi scientific position of Samarkand and Mawarannahr, after the formation of the Hanafi school in Baghdad and Kufa, this school became widespread in Mawarannahr, especially, the centre of the region, namely in Samarkand. The Hanafi ulama of fiqh and usul al-fiqh in Samarkand’s various parts are as important as the science of kalam. It provides important and invaluable information on the subject of science.

In Samarkand, as well as in other scientific regions of Mawarannahr, as Bukhara and Nasaf – class rings related to the science of kalam, through students and masters scientific relations have been continuous for many years.

In the late 10th century, Samarkand came under the rule of the Karakhanids. At that time, there were many scholars whose names and descriptions were mentioned in the book “Al-Qand fi zikri ulamai Samarqand” (A book about Samarkand scholars called “qand”) written by Umar Nasafi. A part of this work has come to us.

At a time when Alauddin Usmandi’s scientific activity was at its peak, fierce struggles between the Karakhanids and the Seljuks in Mawarannahr led to intolerance between the scholars of Hanafi and Shafi’i schools. These disagreements between

⁷ Barthold V.V. Sochineniya. – M.: Izdatelstvo Vostochnoy literaturi, 1963. – P. 319-320.

them were not only in jurisprudential matters, but also in ideological ones. The Hanafis, including Alauddin Usmandi, supported the ideas of Abu Hanifa of Kufa and Abu Mansur Maturidi of Samarkand through their teachers.

The second paragraph of this chapter, entitled **“Life and Scientific Legacy of Alauddin Usmandi”**, provides a comprehensive study of the life⁸ and work⁹ of the author Alauddin Usmandi based on information from historical sources.

This paragraph also clarifies the date of Usmandi’s birth and death. In particular, the version about the date of death of the scholar, not Brockelmann¹⁰, but al-Qurashi’s¹¹, who was born in 488/1095 in Usmand, one of the villages of Samarkand, and died in 552/1157 at the age of 62, is closer to the truth.

In particular, the study found that Usmandi, a scholar in the fields of tafsir, hadith, jurisprudence, kalam, as well as ilm al-khilaf (علم الخلاف), which is a special field that studies the differences between different sects, left fourteen works, five of which are under the famous name of “Alamiy” – al-Ta’liqa fi al-fiqh (Commentary on the Science of Fiqh), “al-Amali fi at-Tafsir”¹² (The issues written in commentaries), “Al-Mu’taraz and al-mukhtalaf” (Controversial and Disputable Issues)¹³, Commentary on Abu al-Lays Nasr ibn Muhammad Samarkandi’s book “Uyun al-Masa’il” (Original Issues) on the Hanafi Furu’ul Fiqh (branches of jurisprudence), “al-Fawaid al-Alaiyya” (Alauddin’s Benefits) has not reached us, the rest nine of which are “Hasr al-Masa’il and Qasr ad-Dala’il” (Certain Issues and Short Evidence), “Tariqat al-Khilaf fi al-fiqh bayn al-aimmat al-aslaf” (Ways of Controversy in the Science of Fiqh among the Scholars of the Past”, “Bazl an-nazar fi al-usul” (A Deep Look at the Fundamentals of Fiqh), “Mukhtalaf ar-rivaya”¹⁴ (Diversity of narrations), commentary on Shaykh Nuruddin Abu Bakr Ahmad ibn Muhammad Sabuni al-Hanafi’s “Hidaya min usul al-itiqad wa ilm al-kalam”¹⁵, commentary on Nasafi’s “Manzuma” on ilmu-l-khilaf, “Mizon fi usul al-fiqh”, a commentary on Muhammad Shaybani’s “Jami’ al-kabir” (Large Collection) and “Lubab al-kalam” (Ore of the Science of Theology), which is the subject of this dissertation research were found to have arrived.

In the third paragraph of the first chapter, “The role of Mawarannahr scholars

⁸ Brockelmann C. GAL (Geschichte der arabischen Littérature). Vol. 1. – Leiden-Boston, 1902. – P. 642.

⁹ Zirikliy Xayruddin. al-A’lom. Vol. 17. Cairo: publisher unknown, 1954. Haji Khalifa also quoted Ibn Shahina. Vol. 2. – P. 1187; Nasafiy Abu Hafs Umar. Tilbat at-talaba Fi istilohot al-fiqhiyya. Vol. 1. – P. 4; Qurashiy. al-Javohir al-muziyya. – Beirut: Muassasat ar-risola, 1993. Vol.1. – P. 143; Ibn Qutlubug‘o Zayniddin Qosim. Toj at-tarajim fi Tabaqot al-Hanafiyya. – Baghdad: A’ni, 1962; Hoji Xalifa. Kashf az-zunun an asomi’al-kutub va al-funun. – Beirut: dor al-kutub al-ilmiyya, 1992. Vol. 2. – P. 1636; Alauddin Muhammad ibn Abd al-Hamid Abu-l-Fath al-Usmandiy as-Samarqandiy. Tariqat al-xilof bayn al-aslof. Shayx Ali Muhammad Mu’avvaz and Shayx Odil Ahmad Abdulmajjud. – Beirut: Dor al-kutub al-ilmiyya, 1992. – P. 31; Shayx al-Imom al-Alo al-alam Muhammad ibn Abd al-Hamid al-Usmandiy. Dr. Muhammad Zakiy Abdulbarr. – Cairo: Maktaba dor at-turos, 1992. – P. 33; Alo al-alam Muhammad ibn Abd al-Hamid al-Usmandiy as-Samarqandiy al-Hanafiy. Bazl an-nazari Fi usul al-fiqh. Shayx Ahmad Farid Mazidiy. – Beirut: Dor al-kutub al-ilmiyya, 2015. – P. 114.

¹⁰ Brockelmann C. GAL (Geschichte der arabischen Littérature). Vol. 1. – Leiden-Boston, 1902. – P. 642.

¹¹ Qurashiy. al-Javohir al-muziyya. – Beirut: Muassasat ar-risola, 1993. T.2. – P. 74.

¹² Qurashiy. al-Javohir al-muziyya. – Beirut: Muassasat ar-risola, 1993. T.1. – P. 143; Ibn Qutlubug‘o Zayniddin Qosim. Toj at-tarajim fi tabaqot al-Hanafiyya. – Baghdad: A’ni, 1962.

¹³ Atobikiy. An-nujum az-zohira. – Cairo: Vazorat as-saqofa, 1963.

¹⁴ Hoji Xalifa. Kashf az-zunun an asomi’al-kutub va al-funun. – Beirut: Dor al-kutub al-ilmiyya, 1992. – P. 1636.

¹⁵ Alauddin Muhammad ibn Abd al-Hamid Abul Fath al-Usmandiy as-Samarqandiy. Tariqat al-xilof bayn al-aslof. Shayx Ali Muhammad Mu’avvaz and Shayx Odil Ahmad Abdulmajjud. – Beirut: Dor al-kutub al-ilmiyya, 1992. – P. 31.

and especially, Usmanidi's role in the spread of the teachings of Maturidiya", based on the logic of Mahmud ibn Sulayman Kafavi (d. 989/1581), the formation and development of two regional schools in Central Asia – Bukhara and Samarkand, who divided these two groups into two major – the ancient ones (mutaqaddimun) and the later ones (mutaakhirun) groups; where Shamsul aimma Halvai Bukhari (d. 448/1056-57), Abul Yusr Pazdavi (d. 493/1099) and Abul Muin Nasafi (d. 508/1115) were integrators of these schools.

As a scientific center of Samarkand, Rabat al-murabba (or al-murabba) is more popular, among others, in which "Rectangular rabat" was lectured by Abu Bakr al-Juzjani and other scholars. It is known that many scholars have put forward their views within the walls of this educational institution. For example, in 428/1037, Hafiz Abu Muhammad Hasan ibn Ahmad Qasimi spelled a hadith from Abul Abbas Mustaghfiri, and Abul Hasan Ali ibn Usman ibn Ismail Harrat Samarkandi (d. 510/1117, buried in Chakardiza) held spelling meetings there. It should be noted that this scholar was one of the teachers of Alauddin Usmandi (d. 552/1157), and it is mentioned in the sources that Usmandi listened to a hadith from this scholar.

Samarkand was called the city of Ahl al-Sunnah wal Jama'ah. Loyalty and devotion to the political system, the state, become the basic requirements for evaluating the activities, thoughts and ideas of the theologian. Under such conditions, the next generation of theologians became active¹⁶.

Imam Maturidi's doctrinal cover had a great influence on his surroundings, and was popularized by the students after his death. It was transformed for a century into a school of theology, systematized under the name of Maturidi during the optical cycle. In this paragraph, such scholars as Hakim Samarkandi, Abul Hasan Rustufaghni, Abul Yusr and Abul Ushr Pazdavi, Abul Muin Nasafi and Alauddin Samarkandi as masters and their disciples such as Abu Shakur Salimi Kashshi, Hasiri, Ismail Saffar Bukhari, Najmiddin Umar Nasafi, Alauddin Usmandi, Ali ibn Usman Ushi and Nuriddin Sabuni are described.

The second part of the dissertation, entitled "**Source analysis of the work "Lubab al-Kalam"**" is the main part of the dissertation, which shows the importance of the work as a source for the school of Maturidi kalam.

The first paragraph of this chapter, entitled "Codicological description of "Lubab al-kalam" describes the structure of the work "Lubab al-kalam" and the order and content of the chapters.

The work consists of an Introduction and 9 chapters (75 chapters in total). 1) العلم والنظر – Science and View – 10 chapters; 2) حدوث العالم وأثبتات الصانع – The Creation of the Universe and the Stability of the Creator (3 chapters); 3) صفات الله تعالى – Attributes of Allah (17 chapters); 4) النبوة وما يتعلق بها – Prophethood and everything related to it (13 chapters); 5) أفعال العباد – Actions of People (15 chapters); 6) الإيمان – Belief and Submission (5 chapters); 7) الأسماء والأحكام – Names and Decrees (3 chapters); 8) سمعيات – The Heard ones (3 chapters); and 9) مسائل الإمامة – Issues related to Governance (6 chapters).

During the research, it was found that the works of Abu Mansur Maturidi's

¹⁶ Shamsiddin Muqaddasiy. Ahsan at-taqosim fi ma'rifat al-aqliym. – Leyden: Brill, 1909. – P. 278.

“Kitab at-Tawhid” and Abul Muin Nasafi’s “Tabsirat al-adilla” served as the primary source in the writing of “Lubab al-kalam”.

After a general commentary on the doctrinal sources written before “Lubab al-kalam”, it is noteworthy that two manuscripts of this work have survived to the present day¹⁷, and how accurate it is to attribute them to Alauddin Usmandi; the inclusion of which shows how important the work is in the study and propagation of the views of the doctrine of Maturidism, both in its time and today.

The research revealed that two manuscripts of “Lubab al-kalam” are kept in the Suleymaniye Library in Turkey. Lubab al-kalam has been published twice so far by the Center for Islamic Studies (ISAM) in Istanbul¹⁸.

This section also provides a detailed analysis of the level of study of “Lubab al-kalam” (discussed in the introduction to the abstract). The paragraph also describes the information provided in “Lubab al-kalam” and the methods used to study the work. In the preface to “Lubab al-kalam”, Usmandi states that he wrote the book “ليكون هداية للمبتدء في تصحيح الاعتقاد” – “as a source of guidance for those who begin to correct their faith”.

The second paragraph of the chapter, entitled “**Description of the topics covered in Lubab al-Kalam**”, states that the author followed the path of Hanafi-Maturidi scholars in writing this work, and in the introductory part of the work he spoke about the basics of religion and gave additional comments. The author also describes the views of the Ahl as-Sunnah wal-Jama’ah on the issues of knowledge, vision, the deeds of the slaves, faith, the name of the one who commits sins in this world and the ruling in the Hereafter, and the Imamate.

Usmandi in his work quoted hadith in twenty-two places, and the words of the Companions and the Tabi’een in thirteen places. He also quoted from the poems of famous Arab poets such as Akhtal, Abu Zuayb Huwaylid ibn Khalid in four places to prove his lexical views. In addition, it is stated that he quoted or referred to Imam Maturidi’s “Kitab at-Tawhid” in five places, and “Ta’wilat al-Qur’an” in three places. Accordingly, “Lubab al-kalam” is a unique method of propagating the creed of Ahl as-Sunnah wal-Jama’ah, which is a reflection of Imam Maturidi’s “Kitab at-Tawhid” and “Ta’wilat al-Qur’an”, and Abul Muin Nasafi’s “Tabsirat al-adilla”. This is evidenced by the fact that the topics put forward in these works, such as the fact that Allah is not a body, is not characterized by image and content, cannot be attributed to any aspect or space, and are not similar to the universe and anything in it, are also reflected in “Lubab al-kalam”.

In the third paragraph of the chapter, entitled “**The Hanafi-Maturidi Doctrine in Usmandi’s Works**” (A Comparative Analysis of Umar Nasafi’s “Aqaid” and Usmandi’s “Lubab al-kalam”), Abu Hafs Umar Nasafi’s “Aqaid al-Nasafi” is a method of source analysis. In particular, the views of the two authors on doctrinal issues; similarities and differences between the two works, such as, the attributes of Allah, whether the Qur’an is a creature or not, seeing Allah in Paradise, the creation of

¹⁷ See: Mukhtarat min al-Makhtutat al-Arabiyya al-Nadira fi Maktabat Türkiye. Vol.2. – Istanbul: IRCICA, 1997. – P. 228.

¹⁸ Alaeddin el-Üsmendi. Lübabü’l-kelam. M. Sait Özerverli. – Istanbul: ISAM yayinlari, 2005; Türkiye Diyanet Vakfi yayinlari, 2019.

human actions, the torment of the grave and the Munkar-Nakir question and answer, weight and pool, intercession, heaven and hell, faith, ascension, prophecy, sin, etc. are analyzed.

The third chapter of the dissertation, entitled “The Modern Importance of Lubab al-kalam’s Nerve Themes” discusses Usmandi’s views on science and the attribution of space and place to Allah, one of the most pressing and controversial issues today, as well as the Ahl as-Sunnah wal-Jama’ah. The importance of “Lubab al-kalam” in the development of Maturidi kalam school.

The third paragraph of the chapter, entitled “Usmandi’s view on Enlightenment and Science” also describes Usmandi’s theology and his views on science; and Usmandi, who is still best known for his role as a jurist and a scholar of ilm al-khilaf, his work on theology “Lubab al-kalam” showed that there was also his theological aspect. For in all the works of science, when the scientific personality of Usmandi was mentioned, first of all, by his strong debater and quick-wittedness.

Usmandi did not cite the narrative and intellectual arguments of the Ahl as-Sunnah, that is, the Hanafi/Maturidi school of thought in Mawarannahr, in covering the opposition in its application of the doctrinal issue, especially in approving the evidence of the Mu’tazilites. It should be noted that although Usmandi’s *usul al-fiqh* book was impressed by theological method of the Hanafi/Mu’tazili scholar Abul Husayn al-Basri and his book “Al-Mu’tamad”, it is clear that our scholar is not a Mu’tazilite in the ’aqeedah. This is because in “Lubab al-kalam” he disputes Mu’tazilites on subjects such as creation of the Qur’an – “khalq al-Qur’an”, deeds of the people – “af’alul ’ibad”, seeing Allah – ruyatulloh, and disapproved Qadaris meaning Mu’tazilites devoting another chapter for this matter. On the other hand, Usmandi’s defense of the attribute of takwin¹⁹ and its distinction from mukawwan²⁰ indicates that he was within the general scope of the Sunni tradition of Mawarannahr.

According to Usmandi, the superiority of the sciences is the science of theology. In fact, he states in the chapter “The order of the sciences, the superiority of theology over other sciences” that:

“Be aware that just as the level of production is measured by the value of what is produced, so is the level of science measured by the value of what is being studied. Whatever is learned by a science is great, that science in itself becomes the best science, and the science of it becomes the most honorable science. Therefore, in the eyes of intelligent people, a weaver is not like a jeweler and is not equal to him in terms of Shari’ah.

Then there is no science that is higher in rank than the science of theology and monotheism. Because what is learned with him is the essence and attributes of Allah. And Allah is the Most High, the Most Great, the Most Great, and the Most Powerful. Therefore, the knowledge of Him is also the highest of sciences”.²¹

In the second paragraph of the chapter, entitled “**The Problem of Assigning Attention and Place to Allah in Lubab al-kalam, and the Greatness of Sin**” the topical and controversial issues that have been going on since the early days of Islam

¹⁹ Takwin – to divide, to appear.

²⁰ Mukawwan – it is something that came into being by the command of Allah.

²¹ Lubab al-kalam. – P. 44.

are the issue of attributing space to Allah and the sin of a Muslim. This issue, which has been raised by adherents of heretical beliefs, has been the subject of great controversy among Muslims who have long believed that Allah is “la makan” meaning has no place.

Based on doctrinal principles, the scholars of the Ahl as-Sunnah wal-Jama’ah, in particular the representatives of the Maturidiya school of kalam, have responded to this subject with sharp, clear and irrefutable evidence in the past. Most Muslim scholars admit that their denials have not lost their scholarship and significance at the same time. Today, as in the past, many scholars, large and small, have written in order to refute such a perverse belief. This theme is not left out in the work of our great compatriot Alauddin Usmandi’s “Lubab al-kalam”. In turn, the false claims of the Mu’tazilites, Khawarij, Najjaris, and Murji’is on this issue were refuted from the point of view of the Hanafi-Maturidi doctrine, and their claims were scientifically substantiated on the basis of verses and hadiths.

In his Lubab al-kalam, the Usmandi’s wrote the following about the views of the scholars of Ahl as-Sunnah wal-Jama’ah on the issue of the one who has committed a great sin, and how they rejected the above-mentioned groups:

“A Muslim who commits a grave sin is a true believer if he does not consider it lawful and disregard the One who forbids it. His name is the same. His faith did not depart from him, nor did it diminish. But he is also called a wicked man. His ruling in the Hereafter is that if he dies without repenting, it is in the will of Allah Almighty: if He wills, He will forgive him by His mercy and grace, and if He wills, He will punish him according to his sins. Then there will be Paradise in the Hereafter, and Hell will not last forever”.²²

Lubab al-kalam discusses these two topics in detail, one is how they will be called in this world, and the other will be their rulings in the Hereafter. In particular, there are two approaches to how they are called in the world: the first is the lexical meaning of these names, and the second is the approach to the texts in the Qur’an.

In the third paragraph of the third chapter “**The Importance of the Lubab al-Kalam in the Propagation of the Ahl as-Sunnah wal-Jama’ah**” in fighting against modern global theological fundamentalism studying Alauddin Usmandi’s “Lubab al-Kalam” is in great importance. Some of the ideas of the ideological currents of the 11-12th centuries have become the main ideas and views of modern sects, including: attributing place in relation to Allah, the increase and decrease of faith, the issue of sin, the torment of the grave and the issue of Munkar-Nakir, the role of the mind in doctrinal matters.

On the issue, Usmandi’s views, the denials made to the opposition factions on a scientific basis based on the views of the Ahl as-Sunnah wal-Jama’ah which were stated in this chapter.

²² Lubab al-kalam. – P. 173.

CONCLUSION

The following conclusions were drawn from the research and analysis carried out in the framework of the goals and objectives of the dissertation:

1. At the height of Alauddin Usmandi's scientific activity, the fierce struggles between the Karakhanids and the Seljuks in Mawarannahr led to an intolerance between the scholars of the Hanafi and Shafi'i madhabs (schools). These disagreements between them were not only in jurisprudential matters, but also in ideological ones. The Hanafis, including Alauddin Usmandi, supported the ideas of Abu Hanifa of Kufa and Abu Mansur Maturidi of Samarkand through their teachers. Also, in the 11-12th centuries, science in Mawarannahr was further developed and many scientists were trained.

2. Alauddin Usmandi was a leading scholar in Islamic sciences, especially in the sciences of jurisprudence, hadith, and kalam, as well as in the science of al-khilaf (the science of debate), which deals with the differences between the sects. He was known for his profound knowledge, unparalleled talent and extraordinary potential in the debates and debates that would take place in the meetings of the scholars. That is why he was noted with titles such as "al-Ala al-Alam" (The Pillar of the Universe), "Al-Ala" (The Pillar), "Al-Ala as-Samarqandi", "Alauddin" (The Pillar of Religion). The scholar has left a huge scientific and spiritual legacy, all of which are written in the Arabic language. In our study, it was found that during the life of a scholar, he wrote 14 unique works in the field of kalam, ilm al-khilaf, tafsir and usul al-fiqh, 9 of which have survived to the present day.

3. While Alauddin Usmandi's close ties with the ruler testify to his high social status, his participation in the scientific meetings of the influential ulama of that time shows that he also had a reputation in the scientific community. At the beginning of the 12th century, the field of kalam and jurisprudence was led by Abul Muin Nasafi, Abul Yusuf Pazdavi, Abu Hafs Umar Nasafi and Abu Ishaq Saffar, Alauddin Samarkandi, Abus Sano Lamishi, Alauddin Usmandi, and finally Nuriddin Sabuni, Hafizuddin Nasafi and Shamsiddin Samarkandi.

4. During his life and scientific activity, Alauddin Usmandi wrote a total of 14 works on jurisprudence, tafsir, kalam, and ilm al-khilaf. Manuscripts of his works are kept in the libraries of Uzbekistan, Turkey, Germany, Egypt, Saudi Arabia and India.

5. Lubab al-kalam consists of an Introduction and 9 chapters (75 chapters in total). 1) العلم والنظر – Science and View – 10 chapters; 2) حدوث العالم وأثبتات الصانع – The Creation of the Universe and the Stability of the Creator (3 chapters); 3) صفات الله تعالى – Attributes of Allah (17 chapters); 4) النبوة وما يتعلق بها – Prophethood and everything related to it (13 chapters); 5) أفعال العباد – Actions of People (15 chapters); 6) الإيمان – Belief and Submission (5 chapters); 7) الأسماء والأحكام – Names and Decrees (3 chapters); 8) سمعيات – The Heard ones (3 chapters); and 9) مسائل الإمامة – Issues related to Governance (6 chapters).

6. From a comparative analysis of Najmuddin Nasafi's "Aqedah" and Usmandi's "Lubab al-kalam", it can be concluded that Nasafi is mainly limited to narrating the cover of the Ahl as-Sunnah. With the exception of a couple of points, there was no mention of his argumentation. Usmandi, on the other hand, debated the

issue of each point, and, by promoting the view of the Ahl as-Sunnah, also brought the views of the contrary parties, and opposed them, and sharply criticized them on the basis of the doctrine of Maturidi.

7. The views of Usmandi on science are noteworthy. The scientist says that just as the level of production is evaluated by the value of the product, so the level of science is evaluated by the value of the thing. When something that is studied with a science is great, that science becomes the best science in itself, and the knowledge about it becomes the most honorable science. In the eyes of wise people, a weaver is not like a jeweler and is not equal to him in the Shari'ah.

8. "Lubab al-kalam" is a unique source of propaganda for the Ahl as-Sunnah wal-Jama'ah, which is reflected by Imam Maturidi's "Tawheed" and "Ta'wilat al-Qur'an" and Abul Muin Nasafi's "Tafsirat al-Adilla". It is a proof of our opinion that the topics put forward in these works, such as the fact that Allah is not a body, is not characterized by image and content, cannot be attributed to any aspect or space, and are not similar to the universe and anything in it, are also reflected in Lubab al-kalam. Indeed, as Usmandi points out, the work was written with the aim of being "a source of guidance for those who begin to correct their beliefs".

9. The creed of Ahl as-Sunnah wal-Jama'ah is the most correct and moderate creed. This has been discussed in the example of topics such as the nature of faith and related issues, the torment of the grave, and the role of the mind in doctrinal matters. This means that the scholars of Ahl as-Sunnah wal-Jama'ah do not judge on the basis of the appearance of verses and hadiths, but act on the basis of instructions given by Allah and His Messenger. They do not neglect the great blessing of God, the intellect, in judging matters of faith.

Based on the issues analyzed in the study and their conclusions, the following suggestions and recommendations were developed:

1. Translation and publication of "Lubab al-kalam" of Alauddin Usmandi, which absorbed the views of the teachings of Maturidiya based on two manuscripts preserved in Turkey.

2. In cooperation with the Imam Maturidi international scientific-research Center to carry out a systematic cataloging of rare written sources on the teachings of the Maturidiya, as well as the publication of the "Encyclopedia of representatives of the Mawarannahr Maturidiya school".

3. Application of the solutions to the doctrinal issues in "Lubab al-kalam" to the curriculum of the subject "History of kalam in Mawarannahr" for students of Islamic and religious studies, "Aqaid" taught in higher and secondary special religious educational institutions of the Muslim Board of Uzbekistan.

**НАУЧНЫЙ СОВЕТ DSc 35/30.12.2019. Isl/Tar/F.57.01 ПО
ПРИСУЖДЕНИЮ УЧЕНЫХ СТЕПЕНЕЙ ПРИ
МЕЖДУНАРОДНОЙ ИСЛАМСКОЙ АКАДЕМИИ УЗБЕКИСТАНА**

САМАРКАНДСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

МУХАММАДИЕВ ОТАБЕК БОЗОРОВИЧ

**РОЛЬ АЛАУДДИНА УСМАНДИ В РАЗВИТИИ МАТУРИДИТСКОЙ
ТЕОЛОГИЧЕСКОЙ ШКОЛЫ МАВЕРАННАХРА В XI-XII ВВ.
(НА ПРИМЕРЕ СОЧИНЕНИЯ “ЛУБАБ АЛ-КАЛАМ”)**

24.00.01. – История и источниковедение ислама

**АВТОРЕФЕРАТ
ДИССЕРТАЦИИ ДОКТОРА ФИЛОСОФИИ (PhD) ПО ИСТОРИЧЕСКИМ
НАУКАМ**

Самарканд – 2021

Тема диссертации доктора философии (PhD) по историческим наукам зарегистрирована в Высшей Аттестационной комиссии при Кабинете Министров Республики Узбекистан за номером B2020.3.(PhD)/Isl144.

Диссертация выполнена в Самаркандском государственном университете.

Автореферат диссертации на трех языках (узбекский, английский, русский (резюме) размещен на веб-странице Научного совета (www.ii.au.uz) и на Информационно-образовательном портале «Ziyonet» (www.ziyonet.uz)

Научный руководитель

Зиёдов Шовосил Юнусович

кандидат исторических наук, доцент

Официальные оппоненты

Бекмирзаев Илхомжон Исроилжонович

доктор исторических наук (DSc), доцент

Лутфиллаев Хамидулло Муродиллаевич кандидат исторических наук, доцент

Ведущая организация:

Ташкентский государственный университет востоковедения

Защита диссертации состоится «__» _____ 2021 года в __ часов на заседании Научного совета DSc 35/30.12.2019.Isl/Tar/F.57.01 при Международной исламской академии Узбекистана (Адрес: 100011, г. Ташкент, улица А.Кадыри, 11, Тел.: (99871) 244-00-56, Факс: (99871) 244-00-65, e-mail: info@ii.au.uz).

С диссертацией можно ознакомиться в Информационно-ресурсном центре Международной исламской академии Узбекистана (зарегистрировано за № __). (Адрес: 100011, г. Ташкент, улица А.Кадыри, 11, Тел.: (99871) 244-00-91); Факс: (99871) 244-00-65, e-mail: info@ii.au.uz).

Автореферат диссертации разослан «__» _____ 2021 года.
(реестр протокола рассылки № __ от «__» _____ 2021 года)

Д.Р.Махсудов

Председатель научного совета по присуждению ученых степеней, доктор исторических наук, доцент

С.А.Рустамий

Ученый секретарь научного совета по присуждению ученых степеней, доктор филологических наук, доцент

З.М.Исламов

Председатель научного семинара при научном совете по присуждению ученых степеней, доктор филологических наук, профессор

ВВЕДЕНИЕ (аннотация диссертации доктора философии (PhD))

Цель исследования состоит в раскрытии роли и места Усманди в развитии школы калама матуридийа Мавераннахра в XI-XII вв.

Объектом исследования признается произведение Алауддина Усманди «Лубаб ал-калам».

Предмет исследования – богословские взгляды и идеи Алауддина Усманди, изложенные в его произведении «Лубаб ал-калам».

Научная новизна исследования заключается в следующем:

исследование показало, что способы опровержения и изложения, примененные Имамом Матуриди в произведениях по акиде XII в., Алауддин Усманди раскрыл в новой форме и назвал *طريقة البناء* «Тарикат ал-бина» (определение корня проблемы и последующее раскрытие сути темы) и *طريقة الإبتداء* «Тарикат ал-ибтида» (обоснование темы после вникания во все подробности);

доказано, что в отличие от современных Алауддину Усманди произведений, как «Акаид Насафи» и «Хидоя мин усул ал-этикод ва илм ал-калам» в его произведении «Лубаб ал-калам» при использовании 165 аятов, 5 указаний к аятам, 22 хадисов, а также слов 13 сахабов и табиинов, стихотворений знаменитых арабских поэтов Ахтала и Абу Зуайба Хувайлида дано многогранное обоснование ан-накл метода опровержения;

аргументируется утверждение о том, что произведение «Лубаб ал-калам», написанное автором на склоне лет есть его величайшее произведение, так как вобрало в себя суть его богословских взглядов, изложенных в предыдущих 14 произведениях (восьми – по фикху, двух – по каламу, одной – по тафсиру, трех – по хилафу (противоречиям));

определено, что причиной написания ученым двух трудов по акиде стало издание им первичного комментария к книге Нуруддина Сабуни «Хидая мин усул ал-этикод ва илм ал-калам», в котором он счел недостаточным освещение проблем вероисповедания, и потому Алауддин Усманди создал «Лубаб ал-калам» в качестве независимого руководства.

Внедрение результатов исследования. По результатам исследования значения произведения Алауддина Усманди «Лубаб ал-калам» для развития школы калама матуридийа в Мавераннахре в XI-XII веках осуществлены следующие работы:

научные выводы о введении Алауддином Усманди новой формы опровержения и изложения, использованных Имамом Матуриди для произведений акиды XII века, названных как *طريقة البناء* «Тарикат ал-бина» (определение корня проблемы и последующее раскрытие сути темы) и *طريقة الإبتداء* «Тарикат ал-ибтида» (обоснование темы после вникания во все подробности), были внесены в содержание книги «Школа науки калам матуридийа в Мавераннахре» (Справка Комитета по делам религий при Кабинете Министров Республики Узбекистан № 02-03/6214 от 12 октября 2021 г.) В результате, это помогло обеспечить имам-хатыбам и отыной более полное, четкое понимание деструктивных экстремистских течений,

действующих под прикрытием ислама, а также того факта, что сектанты ложных тарикатов далеки от истинного исламского вероучения;

научные выводы об обосновании многогранного ан-накл метода выведения опровержений, разработанного и изложенного Алауддином Усманди в его произведении «Лубаб ал-калам», отличающегося от современных ему «Акаид Насафи» и «Хидая мин усул ал-этикод ва илм ал-калам» использованием 165 аятов, 5 указаний к аятам, 22 хадисов и слов 13 сахабов и табиинов, стихов арабских поэтов Ахтала и Абу Зуайба Хувайлида, были использованы в разработке учебных планов для слушателей курсов повышения квалификации при Международной исламской академии Узбекистана для введения в учебные планы новых предметов, таких, как «История богословских учений», «Учения матуридийа и ашъарийа», «История науки калам Мавераннахра» (Справка Управления мусульман Узбекистана № 2667 от 23 декабря 2020 г.). Данные результаты исследования послужили расширению знаний слушателей курсов повышения квалификации о богословских произведениях (по акиде), написанных в XI-XII вв. в Мавераннахре и их значении;

научные выводы о том, что произведение «Лубаб ал-калам», написанное автором на склоне лет есть его величайшее произведение, вобравшее в себя суть его богословских взглядов, изложенных в предыдущих 14 произведениях (восьми – по фикху, двух – по каламу, одной – по тафсиру, трех – по хилафу (противоречиям), были использованы при составлении и описании каталогов хранящихся в библиотеках и архивах, и легли в содержание книги «Ученые Самарканда» и «Энциклопедии средневековых ученых и мыслителей Востока» (Справка Центра исламской цивилизации в Узбекистане при Кабинете Министров Республики Узбекистан от 8 октября 2021 г. № 527/21) Результаты исследования способствовали формированию энциклопедической информации об Алауддине Усманди в научных трудах;

научные доказательства того, что причиной написания ученым двух трудов по акиде стало издание им первичного комментария к книге Нуруддина Сабунни «Хидая мин усул ал-этикод ва илм ал-калам», в котором он счел недостаточным освещение проблем вероисповедания, и потому создал «Лубаб ал-калам» в качестве комплексного независимого руководства, используются при создании сценариев специальных программ серии «Зиё», таких как «Узбекистан – земля великих ученых», телеканала «O‘zbekiston tarixi» – «Исторический Вопрос» Национальной телерадиокомпании Узбекистана (Справка ГУП «Ўзбекистон телерадиоканали» Национальной телерадиокомпании Узбекистана № 01-13-474 от 28 февраля 2020 года). В результате это служило воспитанию населения в духе духовной чистоты, благодарности и осознания мирной, безмятежной жизни, царящей в обществе.

Апробация результатов исследования. Результаты исследования обсуждались на 8 международных и 4 республиканских научных конференциях.

Публикация результатов исследования. 26 научных работ по теме

исследования, в том числе 11 статей, в том числе 2 публикации в зарубежных журналах, опубликованы в научных изданиях, рекомендованных к публикации по основным научным результатам диссертаций ВАК Республики Узбекистан.

Структура и объем диссертации. Структура диссертации состоит из введения, трех глав, основных выводов, списка использованной литературы и приложений. Объем диссертации 133 страниц.

ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН ИШЛАР РЎЙХАТИ
LIST OF PUBLISHED WORKS
СПИСОК ОПУБЛИКОВАННЫХ РАБОТ

I бўлим (Part I; Часть I)

1. Муҳаммадиев О. Муҳаммад ибн Абдулҳамид Усмандий Самарқандий // Имом Бухорий сабоқлари. – Самарқанд, 2010. – № 3. –Б. 188-189. (24.00.00; № 13)

2. Муҳаммадиев О. Муҳаммад ибн Абдулҳамид Усмандий Самарқандий // Ҳидоят. – Тошкент, 2011. – № 6. –Б. 10-11. (24.00.03; № 2)

3. Муҳаммадиев О. Калом илмига доир манба хусусида // Имом Бухорий сабоқлари. – Самарқанд, 2012. – № 3. –Б. 196-198. (24.00.00; № 13)

4. Муҳаммадиев О. Муҳаммад ибн Абдулҳамид Усмандий Самарқандий. // Ҳидоят. – Тошкент, 2016. – № 9. –Б. 26-27. (24.00.03; № 2)

5. Муҳаммадиев О. Алоуддин Усмандийнинг “Тарикату-л-хилоф фи-л-фикҳ” асарининг ягона қўлёзма нусхаси // Имом Бухорий сабоқлари. – Самарқанд, 2016. – № 4. –Б. 8-11. (24.00.00; № 13)

6. Муҳаммадиев О. Алоуддин Усмандийнинг “Базлу-н-назари фи усули-л-фикҳ” асари – усулу-л-фикҳга доир муҳим манба // Имом Бухорий сабоқлари. – Самарқанд, 2017. – № 3. –Б. 6-8. (24.00.00; № 13)

7. Муҳаммадиев О. Алоуддин Усмандий Самарқандийнинг “Мухталафур ривоя” асари ҳақида // Имом Бухорий сабоқлари. – Самарқанд, 2018. – № 2. –Б. 6-9. (24.00.00; № 13)

8. Муҳаммадиев О. Алоуддин ал-Усмандий ас-Самарқандий – мотуридийлик мактабининг йирик намояндаси // Ўзбекистон тарихи. – Тошкент, 2019. –Б. 67-77. (07.00.00; №6)

9. Муҳаммадиев О. Мотуридий яшаган даврга мазҳаблар тарихи нуқтаи назаридан бир қараш // Ислом тафаккури (махсус сон). – Тошкент, 2020. –Б. 23-26. (24.00.00; № 1)

10. Muhammadiyev O. Al-madrasatul-Maturudiya va nashru manhaj ahlus-sunna. Majalla Al-Azhar, № 2, 2020. –P. 274-279. (“Al-Azhar”, Egypt. Al-Azhar University) (24.00.00; № 1)

11. Muhammadiev O. The role of Alauddin al-Usmandi as-Samarkandi in the development of Mawarannahr Maturidiyya kalam school. Russia and the Muslim World, 2020, No. 2 –P. 114-124.

12. Муҳаммадиев О. “Ўзбекистондаги қўлёзма фондлари: муҳофаза қилиш, каталоглаштириш ва мутахассислар малакасини ошириш” халқаро анжумани. – Самарқанд-Истанбул, 2019. –Б. 357-361.

13. Муҳаммадиев О. Алоуддин Усмандий Самарқандийнинг мотуридийлик таълимоти ривожидида тутган ўрни // “Имом Абу Мансур Мотуридий ва мотуридия таълимоти: ўтмиш ва бугун” халқаро конференция материаллари тўплами. – Тошкент, 2020. –Б. 131-135.

14. Muhammadiyev O. The role of Allauddin Usmandi Samarkandi in the development of Maverannahr hadith school // “Имом Бухорий маънавий мероси ва ҳозирги замон” халқаро конференция материаллари тўплами. – Самарқанд: СамДУ, 2018. – Б. 150-153.

15. Муҳаммадиев О. Муҳаммад ибн Абдулҳамид Усмандий ва унинг бебаҳо мероси (1095-1157) // Марказий Осиё тарихи ва маданияти. – Тошкент: ЎзМУ, 2016. – Б. 118-123.

II бўлим (Part II; Часть II)

16. Муҳаммадиев О. Алоуддин ал-Усмандий ас-Самарқандий ҳаёти ва илмий мероси. – Тошкент: Ғ.Ғулом, 2019. – 320 б.

17. Муҳаммадиев О. Ўтган алломалар ўртасида фикҳ илмидаги ихтилофлар” асари // INFOLIB. – Тошкент, 2016. № 4. – Б. 82-83.

18. Muhammadiyev O. The great teacher (master) of Sirajiddin al-Ushi Allauddin Usmandi Samarkandi – is a great representative of the Mawarannahr kalam school // Тўплам. – Бишкек, Манас, 2018. – Б. 158-162.

19. Muhammadiyev O. The Contribution of Alauddin Usmandi Samarkandi to the development of Islamic sciences // Тўплам. – Туркистон. А.Яссавий, 2018. – Б. 17-21.

20. Муҳаммадиев О. Вклад Алауддина Усманди Самарканди к развитию исламских наук // Тўплам. – Варшава. Modern scientific challenges and trends, 2018. – С. 28-32.

21. Muhammadiyev O. Allauddin Usmandi Samarkandi – is a great representative of the Mawarannahr kalam school // Тўплам. – Варшава. Modern scientific challenges and trends, 2018. Issue 4, part 2. – P. 50-53.

22. Муҳаммадиев О. Уструшонлик йирик мутафаккир олим Муҳаммад ибн Абдулҳамид Усмандий Самарқандий ва унинг илмий мероси // Уструшона Буюк Ипак йўлида, унинг минтақалараро сиёсий-иқтисодий ва маданий муносабатларни ривожлантиришдаги ўрни (Антик давр ва ўрта асрларда) – Гулистон: Гулистон давлат университети, 2016. – Б. 151-155.

23. Муҳаммадиев О. Алоуддин Усмандийнинг “Ўубоб ал-калом” асари. // INFOLIB. – Тошкент, 2019. № 1. – Б. 72-73.

24. Muhammadiyev O. Allauddin Usmandi Samarkandi – is a great scholar who contributes to Maturidi literature // Тўплам. – Копуа. Салжук университети, 2019. – Б. 465-471.

25. Муҳаммадиев О. Алоуддин Усмандийнинг Мовароуннаҳр калом илми ривожига қўшган ҳиссаси // “Бухоронинг ислом цивилизациясидаги ўрни ва унга қўшган ҳиссаси” мавзуидаги халқаро илмий-амалий анжуман (видео-конференция) материаллари тўплами. – Бухоро, 2020. – Б. 240-248.

26. Муҳаммадиев О. Алоуддин Усмандийнинг “Ўубобул калом” асари – калом илмига доир мўтабар манба // “Жаҳолатга қарши маърифат билан курашган буюк аллома” халқаро илмий-амалий конференция. – Қарши, 2019. – Б. 287-292.

Автореферат “Имом Бухорий сабоқлари” журнали таҳририятида таҳрирдан ўтказилиб, ўзбек, инглиз ва рус тилларидаги матн ўзаро мувофиқлаширилди.

Бичими: 84x60 ¹/₁₆. «Times New Roman» гарнитураси.
Рақамли босма усулда босилди.
Шартли босма табағи: 3,25. Адади 100. Буюртма № 54/21.

Гувоҳнома № 851684.
«Тирограф» МЧЖ босмаҳонасида чоп этилган.
Босмаҳона манзили: 100011, Тошкент ш., Беруний кўчаси, 83-уй.

